

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

Кваліфікаційна робота

магістра

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ:

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Виконав: магістрант 2-го курсу, групи 8.0338
спеціальності 033 «Філософія»
освітньо-професійної програми «Філософія»
О.С. Дитинюк

Керівник: зав. кафедри соціальної
філософії та управління,
доцент, д.філос.н. Бутченко Т.І.

Рецензент: професор кафедри соціальної
філософії та управління,
доцент, д.філос.н. Глазунов В.В.

Запоріжжя – 2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціології та управління
Кафедра соціальної філософії та управління
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 033 «Філософія»
Освітньо-професійна програма «Філософія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри соціальної філософії та
управління

_____ Т.І.Бутченко
«_____» _____ 2020 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Дитинюку Олександрю Сергійовичу

1. Тема роботи Феномен соціального капіталу : філософський аналіз

керівник роботи Бутченко Тарас Іванович, д.філос.н., доцент,
затверджені наказом ЗНУ від «29» травня 2019 року № 803-с

2. Строк подання студентом роботи 27 грудня 2019 року

3. Вихідні дані до роботи Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. Львів : Кальварія, 2005. 380 с.; Коулман Дж. Капітал соціальний і людський. *Суспільні науки і сучасність*. 2001, № 3, С. 122-139.; Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология*. 2002. №2. Т. 3. С. 61–72.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити). 1. Проаналізувати генезу соціально-філософської рефлексії феномену соціальний капітал. 2. Експлікувати зміст поняття «соціальний капітал». 3. Обґрунтувати принципи і методи філософського аналізу феномену соціального капіталу. 4. Проаналізувати форми і компоненти феномену соціального капіталу як багатомірної системи. 5. Розкрити функціональну цілісність феномену соціального капіталу. 6. Визначити рівні відтворення феномену соціального капіталу. 7. Проаналізувати стан соціального капіталу у сучасному українському суспільстві. 8. Обґрунтувати освіту як детермінанту розвитку феномену соціального капіталу в сучасній Україні. 9. Обґрунтувати довіру як інтегральну детермінанту відтворення феномену соціального капіталу в сучасному українському суспільстві.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Бутченко Т.І., завідувач кафедри соціальної філософії та управління	29.05.2019	29.05.2019
Розділ 2	Бутченко Т.І., завідувач кафедри соціальної філософії та управління	24.06.2019	24.06.2019
Розділ 3	Бутченко Т.І., завідувач кафедри соціальної філософії та управління	23.09.2019	23.09.2019

7. Дата видачі завдання _____ 29 травня 2019 року _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	Березень 2019	<i>виконано</i>
2.	Бібліографічний пошук	Квітень 2019	<i>виконано</i>
3.	Розробка основних положень роботи	Травень 2019	<i>виконано</i>
4.	I розділ	Червень 2019	<i>виконано</i>
5.	II розділ	Серпень 2019	<i>виконано</i>
6.	III розділ	Жовтень 2019	<i>виконано</i>
7.	Систематизація висновків	Листопад 2019	<i>виконано</i>
8.	Нормоконтроль	Грудень 2019	<i>виконано</i>

Студент _____ О.С. Дитинюк

Керівник роботи _____ Т. І. Бутченко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. С. Маліновська

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 97 сторінок, 65 позицій у списку літератури.

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ, ОСВІТА, ФЕНОМЕН ДОВІРИ,
СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК.

Мета дослідження: розкрити системні засади феномену соціального капіталу та на цьому підґрунті визначити детермінанти оптимізації його розвитку в умовах сучасного українського суспільства.

Об'єкт дослідження: феномен соціальний капітал.

Предмет дослідження: аналіз формування, структури та функцій феномену соціального капіталу.

Методи дослідження: абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція.

Гіпотеза дослідження: полягає у припущенні про те, що відновлення єдності слова і справи, теорії і практики, проектів і дій, економіки і політики як основне джерело соціального капіталу забезпечує формування основних детермінант його відтворення і розвитку - освіти і довіри, а відтак утворює основу зміцнення нематеріальних соціальних активів поступального суспільного розвитку суверенної України.

Висновки:

1. Феномен соціальний капітал, досі залишається малодослідженим, та дискусійним питанням, тому потребує більшої уваги в сучасних колах як іноземних, так і вітчизняних науковців.

2. Проаналізувавши концепції П. Бурдьє, Д. Коулмана і Р. Патнема, можна запропонувати наступне визначення соціального капіталу як сукупність особливих соціальних нематеріальних активів, що виступають передумовою і наслідком рівноправної суб'єктної взаємодії учасників соціальних зв'язків певного суспільства.

3. Соціальний капітал є необхідною умовою розвитку суспільства, та в першу чергу залежить від феномену довіри. Тому майбутній розвиток суспільства – це нарощування соціального капіталу та зміцнення довіри.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	Error! Bookmark not defined.
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ.....	Error! Bookmark not defined.
1.1. Генеза соціально-філософської рефлексії феномену соціального капіталу	Error! Bookmark not defined.
1.2. Зміст поняття «соціальний капітал».....	Error! Bookmark not defined.
1.3. Принципи і методи філософського дослідження феномену соціального капіталу.....	Error! Bookmark not defined.
РОЗДІЛ 2. ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК БАГАТОМІРНА СИСТЕМА.....	Error! Bookmark not defined.
2.1. Системні компоненти феномену соціального капіталу	Error! Bookmark not defined.
2.2. Функціональна цілісність феномену соціального капіталу	Error! Bookmark not defined.
2.3. Рівні відтворення феномену соціального капіталу	Error! Bookmark not defined.
РОЗДІЛ 3. ОПТИМІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	Error! Bookmark not defined.
3.1. Стан соціального капіталу в сучасному українському суспільстві	Error! Bookmark not defined.
3.2. Освіта як фактор оптимізації розвитку феномену соціального капіталу в Україні	Error! Bookmark not defined.
3.3. Довіра як інтегральний показник оптимального розвитку соціального капіталу в Україні.....	Error! Bookmark not defined.
ВИСНОВКИ	Error! Bookmark not defined.
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	Error! Bookmark not defined.

ВСТУП

Актуальність дослідження феномену соціального капіталу спричинена потребою у пошуку додаткових інструментів активізації суспільного розвитку в Україні. Світовий досвід засвідчує, що в якості такого нетрадиційного інструмента може виступати соціальний капітал. Водночас роль соціального капіталу все ще залишається недостатньо вивченою українською наукою, а його значення для ефективної зайнятості суттєво недооцінюється представниками вітчизняного громадянського суспільства та держави. Водночас на тлі гостроти проблем в економіці, соціально-трудовій сфері життя, зростання безробіття та низької адаптованості економічно активного населення до змін на ринку праці спостерігається згортання основних активів соціального капіталу, насамперед, довіри. Руйнація останньої уповільнює економічний та соціальний розвиток, заважає виходу України з кризи, перешкоджає більш ефективному використанню трудового потенціалу співвітчизників за умов трансформацій зайнятості, появи її новітніх форм.

Проблематика дослідження феномену соціального капіталу в сучасній Україні на сьогоднішній день актуальна з декількох причин, а саме:

По-перше – це дає нам інформацію про рівень усвідомлення кризового становища у вітчизняному соціально-політичному просторі, що може стати аргументом на користь дослідження змін цінностей української спільноти;

По-друге, філософський аналіз розкриває сутність феномену соціального капіталу, специфіку його відображення в національному інтелектуальному просторі;

По-третє, відображає глибину вивчення феномену соціального капіталу в окремих галузях наукового знання, що є свідченням нагальності запиту феномену у корелюючих з ними соціальних практиках;

По-четверте, сприяє систематизації наукового знання стосовно розуміння соціального капіталу як такого. Таке дослідження, на наше переконання, в нинішній час виступає вкрай необхідним, оскільки є спробою відтворення

бачення феномену в інтелектуально-ідейному вимірі національного культурного простору, який, в свою чергу, є проекцією актуальних суспільних запитів та характеру наявних соціальних практик.

Теоретичною базою написання даної роботи є результати фундаментальних досліджень концепції соціального капіталу, проведених її основоположниками – П. Бурд'є, Г. Беккера, Дж. Коулмана, Р. Патнема, Ф. Фукуями та ін. Різні аспекти соціального капіталу розглядалися в наукових роботах, публікаціях таких сучасних західних дослідників, як Р. Берт, У. Беккер, Д. Вулкок, М. Грановеттер, К. Грутаерт, Д. Кастіліоне, С. Кнек, Д. Кнок, Н. Лін, Д. Мілонакіс, Д. Нараян, А. Портес, Г. Свендсон, С. Сміт, Р. Роуз, М. Шифф, Б. Файн, та ін. Спектр проблем, теоретичних аспектів і практичних питань розвитку соціального капіталу розкрито в роботах таких вітчизняних науковців і дослідників, як С.І. Бандур, О.А. Грішнова, Ю.К. Зайцев, А.М. Колот, О. Лазоренко, М.Д. Лесечко, Ю.Р. Демків, І.І. Семків, О.Г. Сидорчук, О.А. Турецький, та ін., а також країн учених ближнього зарубіжжя, зокрема О.О. Конєва, О.Т. Конькова, Н.І. Ларіонової, Д.Д. Попова, В.В. Радаєва, С.В. Ракші, О.М. Татарко, та ін. Утім, питання соціального капіталу, як механізму соціального розвитку, його сучасного впливу на соціум та такий розвиток в Україні залишаються на периферії дослідження вітчизняної науки, що зумовило необхідність присвячення йому цієї роботи.

Об'єктом дослідження виступає феномен соціальний капітал.

Предметом дослідження виступає аналіз формування, структури та функцій феномену соціального капіталу.

Мета дослідження – розкрити системні засади феномену соціального капіталу та на цьому підґрунті визначити детермінанти оптимізації його розвитку в умовах сучасного українського суспільства.

Відповідно до мети були поставлені такі *завдання*:

– проаналізувати генезу соціально-філософської рефлексії феномену соціального капіталу;

- експлікувати зміст поняття «соціальний капітал»;
- обґрунтувати принципи і методи філософського аналізу феномену соціального капіталу;
- проаналізувати форми і компоненти феномену соціального капіталу як багатомірної системи;
- розкрити функціональну цілісність феномену соціального капіталу;
- визначити рівні відтворення феномену соціального капіталу;
- проаналізувати стан соціального капіталу у сучасному українському суспільстві;
- обґрунтувати освіту як детермінанту розвитку феномену соціального капіталу в сучасній Україні;
- обґрунтувати довіру як інтегральну детермінанту відтворення феномену соціального капіталу в сучасному українському суспільстві;

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні про те, що відновлення єдності слова і справи, теорії і практики, проектів і дій, економіки і політики як основне джерело соціального капіталу забезпечує формування основних детермінант його відтворення і розвитку - освіти і довіри, а відтак утворює основу зміцнення нематеріальних соціальних активів поступального суспільного розвитку суверенної України.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку літератури.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

1.1. Генеза соціально-філософської рефлексії феномену соціального капіталу

Протягом останніх двох десятиліть проблематика соціального капіталу є предметом вивчення і живих дискусій, як в філософії, так і в інших науках. Продуктивність концепції соціального капіталу стосовно пояснення різноманітних проблем від ефективності колективних соціальних дій і соціальних джерел економічного успіху індивідуальних і колективних акторів до дослідження проблем функціонування демократії і проблем девіантної поведінки, зробили цю концепцію важливим інструментом пізнання в соціальних та філософських науках.

Дослідження соціального капіталу характеризується певним протиріччям між широтою охоплення емпіричних явищ і різноманітністю методологічних підходів з одного боку, і недостатньою узгодженістю концептуальних визначень соціального капіталу з іншого. Вказана обставина призводить до виникнення значних труднощів при інтерпретації емпіричних даних і непорівнянності досліджень соціального капіталу, які виконуються представниками різних методологічних традицій і областей наук [17, с. 56].

Поняття «соціальний капітал» сходить одночасно як до концепцій, які розроблені класичною політичною економікою, так і до теорій соціальної філософії, соціології та етики. За своїм походженням концепція соціального капіталу є результатом термінологічного запозичення з економічної науки і переосмислення економічної категорії в термінах соціально-гуманітарних наук [23, с. 298].

У найзагальнішому вигляді соціальний капітал позначають як «особливий вид капіталу, що не використовує в якості свого джерела матеріальні ресурси і

представляє собою зв'язки і відносини між людьми, засновані на взаємному очікуванні певної поведінки, взаємні зобов'язання і довірі» [29]. Як мінімум з цього визначення можна зробити висновок про те, що основою даного концепту виявляються соціальні зв'язки, які здатні послужити ресурсом для отримання тих чи інших благ. Соціальний капітал, таким чином, є продуктом групової солідарності і практик довіри. При цьому серед філософів і вчених як і раніше не існує єдиної думки ані з приводу суті, ані щодо складових частин даного поняття. Це пояснюється його багат шаровістю, що дозволяє пропонувати різноманітні підходи до вивчення соціального капіталу.

Вивчаючи еволюцію генезу концепції соціального капіталу, не можна не відзначити, що її важко вважати чимось абсолютно новим. Питанням про позитивні наслідки, що виникають з входженням індивіда в групу, включаючи довіру до інших людей, задавалися мислителі різних епох. Причому йдеться не просто про аналіз, зосередженому на поведінці людини в колективі, який був ключовою темою соціальної філософії з самого її виникнення, а саме про реконструкцію механізму, згідно з яким в ході зміцнення суспільної солідарності генерується певна якість, що робить соціум більш пристосованим до вирішення різноманітних задач.

Якщо обмежитися Новим часом, то першими мислителями, які звернули увагу на позитивну роль соціального капіталу, але не використали при цьому самого терміна, стали Д. Юм і А. Токвіль. У «Трактаті про людську природу», написаному першим з них, є наступний характерний фрагмент:

Довіра, з точки зору Д. Юма, помітно полегшує спільне існування людей; більш того, воно постає результатом раціональних калькуляцій — довіряти вигідно. На цей пункт варто звернути особливу увагу, оскільки пізніше фахівці з соціального капіталу стали відрізняти раціонально обґрунтовану довіру від довіри спонтанної [43].

Що стосується А. Токвіля, то цей мислитель, відвідуючи в 1830-і рр. Сполучені Штати Америки, був вражений властивим їх громадянам «мистецтвом об'єднання». На відміну від жителів його рідної Франції,

американці із задоволенням об'єднувалися в найрізноманітніші добровільні суспільства, які, генеруючи довіру між людьми, зміцнювали ефективність американської демократії. «Я абсолютно переконаний, що об'єднана сила громадян завжди виявиться більш здатної забезпечити суспільний добробут народу, ніж урядова влада», — писав А. Токвіль [33]. До різних фрагментів «Трактату про людську природу» і «Демократії в Америці» пізніше зверталися всі фахівці, які займалися проблематикою соціального капіталу.

Термін «соціальний капітал» запусив у вжиток Л. Д. Ханіфан в 1916 році в дискусії, що стосується розвитку сільських шкіл в США. Будучи педагогом, Л. Д. Ханіфан обґрунтовував необхідність виховання в учнів доброї волі, симпатії один до одного, вміння налагоджувати соціальні відносини з людьми, які «утворюють соціальну одиницю». Першим кроком до накопичення соціального капіталу, як вважає Л. Д. Ханіфан, має стати об'єднання людей в спільноти.

При цьому від акумулювання соціального капіталу вигоду отримують як спільнота в цілому, так і складові його індивідууми. Тим не менш, механізм формування соціального капіталу був розроблений американським учителем не дуже глибоко; фактично Л. Д. Ханіфан всього лише запропонував красивий термін, а концептуальною основою його забезпечили інші вчені. Незважаючи на це саме за ним назавжди залишилася слава «першовідкривача», яка нас цікавить феномена.

Якщо ж говорити про повноцінну теорію соціального капіталу, то вперше вона була представлена французьким соціологом П. Бурдьє в роботі «Форми капіталу», опублікованій в 1980 році. Тут соціальним капіталом була названа «сукупність реальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням стійкою мережею інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання — іншими словами, з членством в групі» [2]. Важливо підкреслити, що, на думку П. Бурдьє, на обсяг соціального капіталу, крім широти мережі взаємних зв'язків, якими розпоряджається індивід, впливає також володіння іншими формами капіталу — економічним і культурним. Довіра, яке

супроводжує обмін ресурсами в рамках використання соціального капіталу, стає тим міцніше, чим більшим обсягом економічного і культурного капіталу володіє індивід, оскільки «обміни, які породжують взаємне визнання, припускають підтвердження деякого мінімуму об'єктивної однорідності» [2].

Нарешті, наступною віхою, що завершила, мабуть, первинне оформлення цього поняття, стала стаття Д. Коулмана «Капітал соціальний і людський» [9]. У своєму тексті, опублікованому через вісім років після роботи П. Бурд'є, американський соціолог піддав критиці панували протягом довгого часу трактування соціальної поведінки, в рамках яких дії людини обґрунтовувалися або соціальними нормами, або його власними егоїстичними вигодами. Натомість їм було запропоновано новий погляд, заснований на синтезі цих двох підходів і передбачає «використання економічних принципів раціональної поведінки в аналізі соціальних систем». Саме на цьому стику, на думку Д. Коулмана, і відбувається накопичення і використання соціального капіталу, помітно полегшує існування людини. Ілюструючи свою думку, він посилається на поведінку ринкових торговців, які, довіряючи один одному через зближують їх родинних, дружніх або релігійних зв'язків, готові відмовитися від настільки важливого елемента торгівлі, як висновок формальних договорів. Але і в неекономічних областях соціальний капітал також корисний: наприклад, безпеку проживання в тому чи іншому місті безпосередньо залежить від кількості зв'язків між людьми, що населяють його.

Д. Коулман розглядає соціальний капітал як груповий ресурс, але його освоєння і застосування, підкреслює він, відбувається все-таки на індивідуальному рівні: соціальний капітал сприяє формуванню капіталу людського, оскільки якщо розглядати соціальні зв'язки як ресурс, то у що володіють цим ресурсом індивідів з'являється щось цінне, що виражається в корисних навичках, знаннях і уміннях, які, власне, і складають базу людського капіталу. На думку Д. Коулмана, соціальний капітал більшою мірою накопичується в тих суспільствах, де вище надійність соціального середовища, а люди менш ізольовані один від одного і більше довіряють один одному. Цю

тезу можна навіть посилити: соціальний капітал вагомніше в тому соціумі, де у індивідів більше невиконаних зобов'язань по відношенню один до одного, де всі один одному повинні. Нарешті, опору для соціального капіталу створюють норми, прийняті і реалізуються в тому чи іншому суспільстві, причому неписані норми набагато важливіше писаних.

Справжню популярність поняттю «соціальний капітал» в політичній науці забезпечив американський політолог Р. Патнем. У його трактуванні соціальний капітал постає в якості однієї з ключових характеристик організації суспільства, що сприяє поширенню взаємної довіри і полегшує співпрацю людей в обопільних інтересах. Р. Патнем запропонував власне визначення цього феномена.

У класичній книзі «Щоб демократія спрацювала», присвяченій інституціональним реформам останньої чверті ХХ століття в Італії, Р. Патнем продемонстрував позитивну дію глибоких і міцних громадських взаємозв'язків на соціально-політичний прогрес італійського Півночі, який розвертався на тлі відставання котрий вміє накопичувати соціальний капітал італійського півдня.

Головну роль в цьому процесі зіграли спонтанно розвиваються громадянські організації, цільові завдання яких, в принципі, навіть не мають особливого значення: найголовніше полягає в тому, щоб в їх формування і подальше функціонування не втручалася держава, яка сама по собі з трудом генерує соціальний капітал.

Проте соціальний капітал здатний не тільки накопичуватися, а й розтрачуватися. У своїй другій великій роботі «Гра в кеглі наодинці» Р. Патнем показує, як сучасні американці, все більш відокремлюючи від своїх сімей, друзів і сусідів, позбавляються соціального капіталу, «висушуючи» тим самим демократичні інститути. На підтвердження такої динаміки він посилається на солідний масив даних, що свідчать про те, що нинішні громадяни Америки в порівнянні зі своїми предками, що жили в епоху де Токвіля, підписують менше петицій, складаються в меншій кількості

добровільних асоціацій, рідше зустрічаються з друзями. Цю тягу до надлишкової автономності автор вважає фундаментальною особливістю американського життя кінця ХХ століття, обумовленої цілим рядом факторів, серед яких переформатування трудової діяльності, перетворення міського життя, зростаюча могутність телекомунікаційних і комп'ютерних мереж, а також перегляд гендерних ролей. Більш того, ці тренди універсальні: у всіх демократичних суспільствах, включаючи Великобританію, Німеччину, Іспанію, Швецію, США, Японію, Австралію і Францію, спостерігаються зниження інтересу до виборів, зменшення чисельності членів політичних партій і профспілок, а також людей, які відвідують церкви [18]. Складаються натомість нові форми громадської участі сфокусовані не стільки на «громадському», скільки на «індивідуальному» початку. Це означає, що популярністю користуються насамперед ті форми громадянського активізму, які не вимагають фізичної участі або присутності: підписання електронних петицій, онлайн-голосування і тому подібні.

Р. Патнем називає це явище «приватизацією соціального капіталу», вбачаючи в ньому головну загрозу суспільній солідарності в новому столітті [18]. При цьому, однак, він наполягає, що витоку і розтрати соціального капіталу цілком оборотні: за допомогою цілеспрямованих суспільних зусиль його запаси можна відновлювати.

У рамках приблизно тієї ж парадигми цікавить нас поняття розробляв і Ф. Фукуяма, широка популярність якого вельми сприяла популяризації теорії соціального капіталу. У своїй книзі, присвяченій феномену довіри, він приділяє цьому питанню велику увагу:

Хоча наявність егоїстичного інтересу при утворенні асоціацій непереборно, найбільш міцними з них виявляються ті об'єднання, між членами яких існує попередній морально-етичний консенсус. Подібні спільноти нерідко обходяться без правового регулювання внутрішніх відносин, що підвищує їх конкурентоспроможність на тлі інших колективів.

У цілому підхід Ф. Фукуяма схожий з викладками Р. Патнема, хоча він більш схильний підкреслювати цивільні, а економічні межі соціального капіталу. Подібно деяким дослідникам, він визнає економічну діяльність найважливішою частиною сучасного життя, розглядаючи соціальний капітал і все його складові та похідні (довіра, сильне громадянське суспільство) через призму економічної вигоди. На думку Ф. Фукуяма, наявність в суспільстві стійких соціальних зв'язків і норм довіри відкриває нові економічні можливості — а значить, збільшує суспільний добробут: «Недовіра, поширене в суспільстві, накладає на всю його економічну діяльність щось на зразок додаткового мита, якій товариствам з високим рівнем довіри платити не доводиться» [35].

Розмірковуючи про вигоди соціального капіталу, Ф. Фукуяма підкреслює, що процес їх придбання вимагає часу.

Як тільки цей процес піде, неловимий соціальний капітал почне приносити цілком відчутну матеріальну віддачу. Саме накопичення соціального капіталу, на думку Ф. Фукуяма, варто за набирає обертів у всьому передовому світі переходом економічних акторів від великих ієрархічних структур до гнучкої мережі дрібних підприємств, більш ефективних у сучасних умовах.

Своє бачення соціального капіталу Ф. Фукуяма намагається пов'язати з регіональними та місцевими звичаями і традиціями. Так, розмірковуючи про рівні соціального капіталу в різних країнах, він звертає увагу на вкорінене в свідомості американців підозріле ставлення до власної держави. Намагаючись триматися від державної влади подалі, громадяни США у вирішенні проблем колективної дії завжди сподівалися не стільки на державну допомогу, скільки на власні зусилля: «У минулому, так і зараз, ознакою саме американської демократії було те, що вона являла собою не випадкове скупчення окремих людей, а життєдіяльний комплекс добровільних об'єднань» [35]. Але безумовним гідністю державних інститутів США стало те, що вони самі всіляко заохочували подібне тяжіння громадянського суспільства до автономізації, дозволяючи незалежним від влади інститутам коригувати державну політику,

мириться з постійним протидією громадян тих чи інших державних ініціатив і тим самим сприяючи накопиченню соціального капіталу. Втім, сьогодні — і тут Ф. Фукуяма і Р. Патнем одностайні — справа йде зовсім не гладко:

На стадії бурхливого інтересу до проблематики соціального капіталу теорії метрів багаторазово уточнювалися і конкретизувалися. Як приклад можна послатися на німецького соціолога Х. Есер, який спробував поглянути на соціальний капітал як на резервуар особливого роду ресурсів. Специфіка соціального капіталу як різновиду капіталу, на його думку, полягає в притаманному тільки йому поєднанні індивідуальних і колективних елементів контролю над ресурсами. У трактуванні цього фахівця соціальний капітал являє собою «ті ресурси, які може мобілізувати або використовувати для своєї вигоди актор, спираючись на свою ввічкненість в мережі взаємовідносин з іншими акторами» [45]. Цікаво, що німецький вчений виділяє відносний соціальний капітал, яким може користуватися індивід, і системний соціальний капітал, властивий соціальній структурі в цілому і є результатом діяльності мережі, до якої залучено всі актори. Той тип соціального капіталу, яким актор обзавається, спираючись на власні відносини з іншими людьми, автор називає «капіталом відносин», а ті різновиди капіталу, які від особистості не залежать — наприклад рівень довіри всередині системного цілого, — називаються «соціальним капіталом системи» [45]. У розвитку людських спільнот важливу роль відіграє як перший, так і другий.

Позитивні оцінки соціального капіталу не заважають деяким вченим відзначати його парадоксальну природу, завдяки якій поряд з позитивним соціальним капіталом існують і негативні його форми. Чи можна стверджувати, що будь-який добровільно створене об'єднання буде надавати виключно позитивний вплив на життя суспільства? Спираючись на досвід Італії як країни з нерівномірно зосередженим соціальним капіталом, Р. Патнем ввів поняття «негативного соціального капіталу». Його генераторами вважаються групи, які, ґрунтуючись на внутрішньо груповій довірі, неформальних зв'язках, взаємних зобов'язаннях у власних рядах, не приносять користі суспільною довірою — і,

більш того, навіть руйнують його. Вони використовують власну згуртованість нема на благо, а на шкоду суспільству як цілому. Найпершим прикладом подібних об'єднань виступає мафія Південної Італії, досвіду якої Р. Патнем приділив особливу увагу.

Тим самим організована злочинність постає невід'ємним елементом системи горизонтального недовіри і вертикальної залежності, що склалася на італійському Півдні. «Негативний соціальний капітал» формується в суспільствах, де базовий елемент становлення корисного соціального капіталу у вигляді довіри відсутній — як, втім, і норми, які могли б послужити опорою «корисного» соціального капіталу. У зв'язку з цим, зрозуміло, перед дослідником виникає питання: якщо з допомогою поняття «соціальний капітал» можна описувати як що зміцнюють, так і руйнують суспільну систему феномени, то яка ж його евристична цінність і що, власне, воно фіксує?

Одним з тих, хто спеціально розглядав негативні ефекти акумуляції соціального капіталу, став американський соціолог А. Портес. Зокрема, він виділив чотири потенційно негативних наслідки включення індивіда до групи, яке теоретично мало б сприяти примноженню соціального капіталу в тій чи іншій конкретній спільності: а) відторгнення сторонніх — група здатна об'єднуватися проти інших членів спільноти або проти інших груп, а крім того, чим вище згуртованість групи, тим більше її закритість для новачків; б) надлишкові вимоги — група може заважати своїм членам домагатися особистого успіху, оскільки, прийнявши на себе групові зобов'язання і розділяючи загальні норми поведінки, людина нездатна легко і без втрат з неї вийти; в) обмеження індивідуальної свободи — всередині груп з високим рівнем соціального капіталу соціальний контроль настільки високий, що він істотно обмежує людей, а це в свою чергу потенційно веде не тільки до уповільнення розвитку групи, але і до її дезінтеграції; г) девальвація загальноприйнятих норм — групова солідарність іноді зміцнює намір групи жити всупереч зовнішнім тенденціям і трендам, ігноруючи загальні правила і норми [58]. На думку А. Портеса, соціальний капітал має особливо високі

шанси стати «негативним» в тих випадках, коли довіра, що не поширюючись на суспільство в цілому, циркулює лише всередині групових кордонів.

Як часто буває в подібних випадках, основний вогонь критики обрушився на засновників, які стояли біля витоків теорії соціального капіталу — в даному випадку на Р. Патнема і Ф. Фукуяму. Першого з них, зокрема, дорікають в тому, що він неприпустимо звузив внесок, внесений в формування соціального капіталу державою. Шведський політолог Бо Ротштейн, відштовхуючись від того факту, що найбільш високий рівень довіри і соціального капіталу традиційно фіксується в скандинавських країнах, де соціальна підтримка громадян державою висока, спробував довести, що саме цей фактор підвищує безпеку соціального середовища і робить суспільне життя краще. Інакше кажучи, як раз якісне виконання державою свого призначення і стимулює більш прихильне ставлення громадян до добровільних асоціацій, тобто сприяє нарощуванню соціального капіталу [60]. Що ж стосується його «виснаження», про який писав Р. Патнем, то воно, на думку А. Ротштейна, обумовлено витратами неоліберальної системи, яка орієнтує населення на підозріле ставлення до державної влади.

Скептично сприймається і переконання Ф. Фукуями в тому, що соціальний капітал ґрунтується в першу чергу на довірі. Довіра, як підкреслює Лорі Парсонс, занадто неоднорідне, щоб у всіх випадках генерувати соціальний капітал, оскільки людина здатна довіряти якомусь особі в чомусь одному і не довіряти йому ж в чомусь іншому.

Утім, все висловлене вище цілком можна визнати доброзичливою критикою фахівців, не заперечують самої парадигми соціального капіталу і бажаючих лише вдосконалити її; набагато більш руйнівні нападки з боку тих, хто сумнівається в самій доцільності впровадження в суспільні науки нового концепту. У числі саме таких критиків американський вчений і експерт Світового банку М. Вулкок, який ще на початку 2000-х позначив кілька критичних позицій, що стосуються соціального капіталу. Серед них значаться такі: а) соціальний капітал — не оригінальна концепція, а лише

«перепакуння» старих ідей; б) розмитість визначень веде до того, що це поняття застосовують занадто широко; в) акцент на економіку, передбачуваний теорією соціального капіталу, надлишковий [64].

Економічні альянзи, спочатку вбудовані в поняття соціального капіталу, дратують і американського соціолога К. Фішера.

На думку Фішера, термін «соціальний капітал» взагалі не потрібен, оскільки поняття «членство», «довіра» і «комунікабельність» відмінно працюють самі по собі і набагато краще пояснюють ті процеси, для розуміння яких деякі звертаються до теорії соціального капіталу, в той час як саме це поняття лише плутає тих, хто його використовує. Аргументацію скептиків підкріплює і Бен Файн, згідно з яким поняття соціального капіталу не піддається точному визначенню і, таким чином, може застосовуватися для позначення чого завгодно:

Ще одним свідченням того, що подальша розробка концепту виявилася в тупику, стали проблеми, пов'язані з виміром соціального капіталу. Справа в тому, що недостатня вивченість цього суспільного феномена, а також відсутність одностайності в його розумінні поки заважають розробити універсальну методику, що дозволяє фіксувати його в кількісних показниках. На це, до речі, звертає увагу і Ф. Фукуяма в одній зі своїх статей:

Дослідники, що займаються вимірюванням соціального капіталу, зазвичай виділяють чотири «поверху» цієї процедури: це аналіз на мікро, мезо, макро- і нанорівні [32]. На мікрорівні вимірюється внесок соціального капіталу в благополуччя окремого індивіда: саме такий підхід застосовував П. Бурдьє, коли писав про те, які переваги соціальний капітал надає конкретній людині. Що стосується накопичення соціального капіталу на мезорівні, то воно впливає з взаємодії між різними соціальними групами, яке впливає на загальну соціальну і економічну стабільність суспільства. Далі, на макрорівні соціальний капітал аналізується щодо конкретних товариств, країн і регіонів: тут мова йде приблизно про те ж, чим займався Р. Патнем щодо Італії. Нарешті, нанорівень дослідження соціального капіталу — який виділяється не завжди, але тим не

менше також заслуговує на увагу — зачіпає відносини всередині сім'ї як первинного джерела соціалізації людини. Варто, однак, відзначити, що трактування різними вченими мікро-, мезо- і макрорівня дослідження соціального капіталу вкрай різняться і до справжнього однотайності тут дуже далеко.

Те ж саме стосується і конкретних індикаторів вимірювання соціального капіталу, де різні дослідники користуються різними системами, а оформлення якоїсь універсальної матриці поки не проглядається. Зокрема, Р. Патнем пропонує наступні індикатори:

- 1) сумарна кількість груп — профспілок, спортивних клубів, літературних, молодіжних товариств, політичних клубів, національних об'єднань — в громадянському суспільстві (коефіцієнт n);
- 2) зміна числа n в часі (коефіцієнт t);
- 3) індикатор вимірювання рівня «внутрішньої єдності і колективної дії», який визначається суб'єктивно і оцінює внутрішні зв'язки існуючих груп [19].

Суб'єктивізм подібних схем кидається в очі відразу, і це головний камінь спотикання, що загрожує погубити красиву соціально-політичну конструкцію. Ніяк не рятує ситуацію і введення додаткових суб'єктивістських критеріїв. Наприклад, Ф. Фукуяма, який використовує для фіксації обсягу соціального капіталу приблизно ті ж показники, що і Р. Патнем, доповнює їх коефіцієнтом, який він називає «радіусом недовіри». Цей індекс, за задумом його винахідника, повинен описувати зовнішнє враження суспільства про тієї чи іншої групи (громадської організації). Його використання має демонструвати, що, наприклад, високо дисциплінована екстремістська група, виробляючи негативний соціальний капітал, буде знижувати обсяг соціального капіталу всього суспільства, оскільки її радіус недовіри занадто великий. Подібними спільнотами є, наприклад, «Ку-Клукс-Клан», сицилійська мафія, «Аль-Каїда». Інакше кажучи, чим вище число кримінальних, радикальних, екстремістських організацій в конкретному суспільстві, тим менше в ньому обсяг соціального капіталу.

В цілому доводиться констатувати, що сильний присмак суб'єктивізму, що відчувається в різних методиках вимірювання, включаючи і ті, які були розроблені настільки солідними організаціями, як Світовий банк, до сих пір не дозволив поставити вивчення соціального капіталу на тверду науковий ґрунт.

Можна зробити висновок, що поняття «соціальний капітал» зустріло в науковому співтоваристві привітний прийом: здавалося, з його допомогою можна буде пояснити широке коло найрізноманітніших явищ. Новим терміном активно користувалися філософи, соціологи, політологи, економісти, антрополози, але в підсумку саме це і зіграло з ними злий жарт: цей концепт все частіше і жорсткіше почали критикувати за безмежних всеосяжність. На сьогоднішній день варіативність трактувань соціального капіталу і підходів до його вивчення породжує лише один незаперечний висновок: можливо, в довгостроковій перспективі цей концепт і має велике майбутнє як аналітичний інструмент, привабливий для фахівців із різних галузей, але в доступній для огляду перспективі він швидше за все залишиться просто красивою ідеєю, туманною і нечіткою. Навіть до самого мінімального консенсусу тут ще дуже і дуже далеко.

1.2. Зміст поняття «соціальний капітал»

У сучасному розумінні, утверджений в соціальних науках, соціальний капітал базується на відносинах між людьми і відрізняється від людського, що означає сукупність знань і здібностей індивіда [65, с. 19]. Поняття соціального капіталу активно використовують антрополози, соціологи, політологи та економісти.

Американський політолог, культуролог і філософ історії Ф. Фукуяма визначає цей феномен як «звід неформальних правил і норм, які поділяються членами групи» [37, с. 121], заснований на довірі між ними, і зводить його витoki до соціальності людини: «Норми, що становлять

соціальний капітал, повинні брати початок в реальних взаєминах індивідів» [48].

Французький соціолог П. Бурдьє, американський історик і політолог Р. Патнем пов'язують соціальний капітал з довірою, нормами, взаємністю відносин, положенням людини в системі нерівності. Згідно П. Бурдьє, соціальний капітал формується зобов'язаннями, тобто зв'язками і відносинами [2].

В економічному трактуванні американського соціолога Д. Коулман, соціальний капітал вважається особистим ресурсом для досягнення особистих і колективних цілей, виходячи з максимізації користі [9].

Американський політолог Р. Патнем розглядає соціальний капітал в контексті аналізу інститутів, політичного і соціального нормотворення на їх основі.

Дисциплінарні концептуальні підходи пов'язані не тільки на історичному, але і на міждисциплінарному рівні. У дискусіях про соціальний капітал особливо впливові позиції П. Бурдьє, Р. Патнема і Д. Коулмана. П. Бурдьє пише про нього вже в 1970-і роки. Завдяки роботам Р. Патнема це поняття з 1990-х рр. прийнято в світовому науковому співтоваристві.

Обмежимося міжконцептуальним порівнянням трактування поняття «соціальний капітал» у трьох названих дослідників, не торкаючись історії цього поняття. Метою порівняння є узагальнення найважливіших результатів концептуальних розробок даного поняття, формулювання його загального визначення як відправну точку подальшої розробки. Для цього представлені концепції цього ресурсу П. Бурдьє, Д. Коулмана і Р. Патнема, потім виконане їх порівняння.

У концепції П. Бурдьє поняття соціального капіталу сходить до його робіт 1970-х років. У книзі «Ескіз теорії практик» показано, що всі дії, навіть вільні від інтересів і не мають явної мети, все-таки спрямовані на максимізацію матеріальних і символічних вигод [37, с. 129]. Практики означають боротьбу за соціальне становище з виграшами і втратами, сенс життя і легітимність.

Згідно П. Бурдьє, суспільство ділиться на багатомірність автономних «полів» з особовим соціальним життям, незалежної від волі діючих в них осіб: поле економіки, поле науки, релігії, мистецтва і ін., Причому П. Бурдьє підкреслює, що «економічний інтерес утвердився в панівні, якщо не сказати, виняткового принципу» [1, с. 132]. Поля є «простору гри» в залежності від актуальної диспозиції габітусу індивідів, за який важливо боротися. Сміслові значення соціальних полів П. Бурдьє порівняно з «ціннісними світами» М. Вебера і підсистемами про Товариство Лумана. Дійсно, але, у П. Бурдьє, як і у Лумана, мова йде про диференціації : кожне поле — це «окремий космос, який підпорядковується власним законам» [1, с. 132]. Стратеги етичні перемоги «гравця» на різних полях залежать від його можливостей користуватися певними ресурсами, які Бурдьє називає «капіталами». Різні види ресурсів означають економічний, культурний і соціальний капітали.

Економічний капітал — широке поняття, що охоплює всі види матеріальних благ, інституалізовані на основі права власності.

У культурному капіталі П. Бурдьє розрізняє три стани: 1) в інкорпорованій вигляді культурний капітал виступає в «формі тривалих диспозицій розуму і тіла», придбаних навчанням, в ході первинної соціалізації та виховання; 2) в об'єктивованому стані — в вигляді картин, книг, інструментів, а також придбаних навичок малювання, музикування і т. п. Використання яких приносить задоволення; 3) інституалізовані культурний капітал буває оформлений як академічні кваліфікації, підтверджені офіційно присвоєними званнями, атестатами, дипломами, що дозволяють працювати за наймом, то є звернути їх в економічний капітал.

Соціальний капітал — форма капіталу, якої в даному дослідженні відводиться значне місце, визначається П. Бурдьє як «сукупність реальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням стійкою мережею більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання — іншими словами, з членством в групі» [2].

Вирішальною умовою участі в загальному соціальному капіталі є ексклюзивність, то є відмежування не елементів спільноти і виключення їх участі в стосунках, пов'язаних з капіталом. Належність до групи забезпечує її членам взаємну «кредитоспроможність», а за п рідшала групи формується її «репутація» як згуртованої. Основою виділення груп можуть бути загальне ім'я (наприклад, прізвище подружжя, які уклали шлюб), ритуали прийому в групу або інша символічна приналежність до неї (наприклад, членство в клубі, посту полоні в елітну школу, вступ в партію). Стабільні взаємні соціальні зобов'язання виникають з довгострокових відносин. Від члена «клубу» очікується постійне підтвердження зацікавленості, то є регулярні «інвестиції» часу, уваги, турботи і зримі послуги. Мотивація приналежності до групи, солідарність з нею засновані на «дивіденди» від неї [2, с. 66-67].

Соціальний стан кожного контактує визначається обсягом і якістю його капіталу. Обсяг капіталу є кількісною характеристикою соціальних відносин, а його якість визначається композицією економічного, культурного і соціального капіталів. Важливіше, з ким знайомі, ніж кількість знайомих. Реальному соціальному капіталу відповідають якісні релевантні відносини. П. Бурдьє зазначає «мультиплікативний ефект» різних форм капіталів, причому «економічний капітал утворює основу всіх інших типів капіталу» [2, с. 71], оскільки без нього неможливо забезпечити належну турботу про відносини.

Соціальний капітал «цілком підпорядкований логіці знання і визнання, що завжди функціонує як символічний капітал» [2, с. 70-72]. Таким чином, П. Бурдьє трактує весь соціальний світ як символічний порядок, який базується на визнанні, але що він розуміє під «визнанням», залишається відкритим питанням.

У книзі Р. Патнема «Щоб демократія працювала: Цивільні традиції в сучасній Італії» дається дещо інше поняття соціального капіталу, засноване на дослідженні місцевого самоврядування. Вивчалися причини його неефективності як дилеми кооперації і колективних дій, відомі з історії логіки і

представляють собою, по суті, соціальні системи з негативним ефектом (Я не буду допомагати тобі, знаючи, що в майбутньому ти не допоможеш мені).

Р. Патнем вважає, що ефективна держава має спиратися не тільки на вертикаль влади (поліцію), але і на горизонтальну кооперацію громадськості [19, с. 115]. При цьому дослідник ґрунтується на концепції соціального капіталу і приходиться до висновку, що він — ключ ефективного управління та економіки, показник співпраці. Дійсно, аналогічне визначення було дано ще в 1916 р американським педагогом-реформатором Л. Д. Ханіфаном, що досліджували соціальні проблеми місцевих громад. Р. Патнем розрізняє два виміри соціального капіталу: 1) структурний — формальні і неформальні соціальні мережі; 2) культурний — створення соціальних норм, перш за все норм взаємності, що забезпечують загальну довіру учасників контактів [19, с. 141]. Пропонуючи в якості критеріїв для опису структурного виміру інтенсивність мережевих соціальних зв'язків, які вважаються якісними, він не сформулював емпіричних критеріїв для культурного аспекту соціальних норм в соціальних мережах. В якості можливого критерію вимірювання культурного аспекту соціального капіталу Р. Патнем вказує на «горизонтальні зв'язки» рівноправних громадян [19, с. 115]. Р. Патнем будує концепцію, базуючись на тезі теорії колективної дії про те, що до співпраці призводять загальні норми, що формуються спільними зусиллями. Особливу увагу приділено нормі взаємності (взаємного обміну), в якій виділені «збалансована» і «узагальнена». Збалансований взаємний обмін ґрунтується на еквівалентних цінностях, тоді як узагальнений обмін — на постійних відносинах і взаємних очікуваннях еквівалентності обміну [19, с. 207]. Для подальшого аналізу обміну особливо важливо розглянути узагальнені очікування. Виникає питання: чи готовий кожен авансувати в відносини, сподіваючись, що соціальний контроль в групі настільки ефективний, що аванс повернеться в вигляді справдженого очікування? Іншими словами, за яких умов індивіди готові слідувати нормам, підкорятися контролю і груповому тиску, йдучи на поступки, то є обмежуючи свої особисті і соціальні потреби?

Р. Патнем підкреслює важливість соціальних контекстів співпраці, в яких норми узагальненого взаємного обміну з'єднуються з «твердими зобов'язаннями» і відповідно з довірою. Слідом за відомим теоретиком мережевого підходу М. Гановеттером він підкреслює, що «довіра генерується в першу чергу там, де угоди між людьми вплетені в міцну структуру особистих зв'язків і соціальних контактів [19, с. 175]. У своїх міркуваннях про взаємний обмін Р. Патнем посилається на внутрішньо групові ефекти — співпраця та довіра. Він пише, що сформовані внутрішньо групові норми узагальнюються і переносяться на все суспільство, сприяючи його згуртованості і солідарності, що, в свою чергу, позитивно впливає на управління і економіку. Однак неясно, як внутрішньо групові норми взаємності і довіри трансформуються в суспільні. Крім того, виникає питання, що первинне: довіра, взаємний обмін або співробітництво?

Р. Патнем вважає, що добровільне членство в групі створює співпрацю і довіру. Однак, може бути, хтось входить в групи просто з схильності довіряти людям? В такому випадку довіра має місце не на «виході» соціального капіталу, а на його «вході» [54, с. 16].

Критичні зауваження на адресу концепції Р. Патнема спрямовані в першу чергу проти ідеалізації позитивних ефектів соціального капіталу при недооцінці можливих негативних наслідків освіти соціальних мереж (групове тиск, уніфікація поведінки, нетерпимість, напруженість в стосунках, корупція) [59, с. 79]. Реагуючи на критику, Р. Патнем аналітично розділив соціальний капітал на «об'єднують групу» і «наводить мости». «Згуртовує» капітал відноситься до групи з сильними внутрішніми зв'язками і особливими відносинами взаємообміну, «капітал, що наводить мости» є «космополітичним», поєднуючи учасників різних груп і розширюючи сферу взаємного обміну [59, с. 20]. З демократичної точки зору необхідно перш за все нарощувати об'єднують капітал, що означає вибудовування соціальних зв'язків, усувають розриви в суспільних відносинах [59, с. 260]. Спираючись на свою диференціацію, Р. Патнем визначає соціальний капітал як іманентну цінність

соціальних зв'язків і підкреслює, що важливо не просто наявність соціальних зв'язків, а їх тип [59, с. 19].

Д. Коулман розвиває поняття соціального капіталу на основі теорії раціонального вибору. Він виходив з введеного в 1977 р американським економістом Г. Лоурі поняття соціального капіталу як сукупності ресурсів, властивих відносинам в сім'ї і в організації в широкому сенсі цього терміна [65, с. 29; 9, с. 123]. Д. Коулман визначає поняття цього ресурсу через його функції. Елементом соціального капіталу притаманні дві властивості [9, с. 122]: 1) продуктивність, оскільки він допомагає учасникам відносин реалізувати свої цілі, яких неможливо або важко досягти без нього; 2) здатність підтримки дій тих, на відносинах з якими він заснований. Це впливає з теорії Д. Коулмана, по якій зацікавлена особа вступає в обмін (транзакції), так як в поодинці не може розпоряджатися ресурсами і контролювати події. Звідси виникають різні форми співпраці, наприклад, довірчі відносини [9, с. 124]. Визначаючи основні цілеспрямовані дії, Д. Коулман повертає поняття раціональності з економічної науки: раціональне поведінка засноване на принципі індивідуальної корисності [9, с. 124]. На відміну від людського соціальний капітал зростає і розвивається за рахунок активності індивідуумів. Д. Коулман розрізняє три рівні соціального капіталу [9, с. 130]: рівень довіри, інформаційний та нормативний рівні.

Рівень довіри. Довіра виникає в відповідь на якийсь аванс, який створює очікування зустрічній послуги. Раціонально брати на себе зобов'язання, особливо якщо їх собівартість невелика в порівнянні з цінністю відповідного винагороди. Надана послуга окупиться в вигляді допомоги, коли в ній буде потреба. Д. Коулман порівнює накопичення таких зобов'язань зі страховим полісом. Чим більше накопичено зобов'язань («кредитів»), що підлягають виконанню, тим більше соціальний капітал [9, с. 135]. Накопичені «кредити» розширюють контроль над ресурсами і подіями і задають позицію в структурі влади. Д. Коулман підкреслює, що соціальний капітал вигідний не тільки кожному, але і всім членам групи, так як разом з внесеними ресурсами зростає і загальна користь [9, с. 136].

Інформаційний рівень. Соціальні відносини мають інформаційний потенціал. Добре бути знайомим з юристом чи лікарем, які завжди можуть неформально дати слушну пораду. Навіть якщо інформація виникає в результаті звернення до соціального капіталу, Д. Коулман враховує її в капіталі [9, с. 126].

Нормативний рівень. Д. Коулман наголошує на важливості «діючих норм», особливо вимоги «поступитися своїми інтересами заради інтересів колективу» [9, с. 139]. Тут же він зачіпає тему загального блага. Соціальний капітал і пов'язані з ним норми ведуть до свідомого безкорисливості кожного і до згуртованості на рівні суспільства. Виникає можливість поєднати концепцію Д. Коулмана з поняттям соціального капіталу Р. Патнема. Однак виникає питання — що мотивує раціонального прагне до своєї вигоди людини поступитися своїми інтересами? За Д. Коулманом, існує норма: утримання від переслідування свого інтересу в користь загального все-таки враховується при калькуляції власної вигоди [9, с. 123]. Діє загальна значимість такої норми, впевненість, що її дотримуються всі.

Д. Коулман вважає, що при підтримці і відтворенні норм важливу роль відіграють структурні передумови: стабільність і закритість соціальної структури і санкції за порушення норм. Стабільність і закритість структури мотивують: кожен розуміє, що сприяння колективу сприяє його / її ж користі. Якщо знають, що, наприклад, коменсалізм карається, мотивація сумлінних відносин посилюється.

Крім структурних передумов Д. Коулман звертається до культурним і інституціональним факторам. Культурні фактори пояснюють вплив соціального оточення на поведінку індивідуума. Д. Коулман відзначає серед них, по-перше, готовність пропонувати допомогу і просити про допомогу і та, по-друге, оцінку благонадійності людини. Готовність допомогти може мати різні підстави, наприклад релігійні або ідеологічні цінності, причому, по Д. Коулманом, ідеологічні негативно впливають на соціальний капітал. В той же час навколишні по різному оцінюють благонадійність людини, в Зокрема, в

залежності від ступеня засвоєння групових норм. Інституційні фактори набувають вирішального значення. Д. Коулман відводить особливу роль соціальних послуг держави, завдяки яким «люди менше залежать один від одного» [9, с. 125], і тому необхідність в соціальному капіталі знижується. Звідси випливає, що більш розвиненому соціальному державі супроводжує менший соціальний капітал, послуги влади послаблюють самоорганізацію суспільства. Однак емпіричні дослідження показують, що розвинену соціальну державу позитивно корелює з соціальним капіталом, наприклад, в Фінляндії [26].

Соціальний капітал утворюється колективними діями і їх зв'язками, набувають різних форм. Яке їхнє співвідношення з економічними поняттями? Чи йде мова в понятті «соціальний капітал» про принциповому взаємно узгодженому визначенні цінності соціальних взаємодій і обміну як таких?

Поняття «капітал» походить від латинського слова «capitale = capitals pars de bitii» (позику, позичка) і означає вкладену суму грошей, що підлягають поверненню з відсотками. Капітал в першу чергу монетизований, виражений в грошовій формі. У неокласичної теорії ще в 1920-1930-е роки поняття «сума грошових коштів» було поширене на товарні запаси [63]. В подальшому капітал як грошовий аванс для придбання товарів був переосмислений як фактор виробництва [63]. У сучасній економічній теорії знову звертаються до класичного визначення, що розглядає капітал як грошовий засіб для товарів: «капітал інвестується в товар», а товари купують за капітал [1].

Грошовий капітал вимірюється кількісно, його можна накопичувати і інвестувати, а соціальний, навпаки, важко виміряти подібним чином. Його цінність пов'язана з соціальними взаємодіями в певних групах, його не можна переміщати довільно. Тому понятійний визначення такого «капіталу» не може бути однозначним.

Німецький соціолог К. Оффе вважає визначення соціального капіталу Р. Патнем «метафорою, що вводить в оману» і пропонує замінити його терміном «соціальний актив»: адже цей ресурс не належить окремій особі і

тому нестерпний. Крім того, соціальний капітал (як і людський), не зменшується при його використанні, а, навпаки, зростає [41, с. 116-117].

На відміну від інших форм капіталу, по Д. Коулманом, соціальний капітал пов'язаний зі структурою відносин учасників [41, с. 90].

Рівень довіри — його важливий елемент, який сприяє створенню очікувань і зобов'язань по підтримці соціальних відносин. Він порівнює зобов'язання з «кредитами», які можуть бути погашені [9, с. 130]. Кредити асоціюються з банківським рахунком, що дозволяє провести паралелі з фінансовим капіталом.

З порушених дискусій слід, що поняття соціального капіталу може бути витлумачено неправильно і що його слід оцінювати критично. За своїм змістом воно не задовольняє ознаками класичного поняття капіталу. Може бути, йому більше підійшло б іншу назву. Нам здається, що термін «соціальні комунікативні активи» краще передає зміст охоплених соціальних відносин і їх наслідків, але термін «соціальний капітал» вже утвердився в суспільних науках, і з цим доводиться рахуватися.

Інший спірний питання — чи є соціальний капітал загальним або особистим, індивідуальним благом? Він пов'язаний з підтримкою відносин, заснований на взаємній обміні. У поодиночці його створити не можна, він непереміщуваними доволно, і до нього не застосовується механізм цін. Отже, соціальний капітал не може бути особистим благом. Проте, по Д. Коулманом, його можна використовувати і в особистих, і в громадських цілях. Наприклад, кожен може вибудувати систему відносин лише для її використання в кар'єрі. З іншого боку, громадяни об'єднуються для боротьби за збереження пам'яток архітектури або за рівноправність. Люди прагнуть до особистим чи спільним цілям, якщо бачать їх користь. Звідси випливає, що в якості непланового «побічного ефекту» соціальний капітал стає колективним, суспільним благом, заснованим, по Д. Коулманом, на раціональності. Він пояснює: якщо хто-небудь інвестує в приватне майно, то прибуток належить йому ж. У разі соціального капіталу як суспільного блага вкладення і результат від нього

роз'єднані. Кожен учасник відносин має право на частку в прибутку, навіть ті, хто активно не брав участі у вкладеннях. Тим самим Д. Коулман позначає так звану «проблему коменсалтизму». Дії, спрямовані на збільшення особистої користі, можуть мати негативні наслідки для цілого. Наприклад, коли кожен переслідує лише свою користь, загального блага не виникає.

Згідно Д. Коулманом, ця проблема вирішувана, якщо соціальний капітал як загальне благо був не тільки побічним ефектом, а включався б в розрахунок особистої користі і увійшов би в особисту мотивацію. Д. Коулман відстоює норму поступатися особистими інтересами [9, с. 131]. За його теорією, люди вступають в стосунки не просто так, а з інтересу до речей, підконтрольним іншим людям. Людина готова до співпраці через залежність від такої підтримки, будь це не так, він не став би співпрацювати. У цьому сенсі у індивідів немає сутнісної потреби в соціальності, і тому соціальний капітал як загальне благо можливий лише як побічний продукт. Іншими словами, Д. Коулман виходить з негативної філософсько-антропологічної трактування людини як істоти з дефіцитом соціальності.

На відміну від П. Бурдьє і Д. Коулмана, що відносять соціальний капітал до особистим ресурсів, Р. Патнем вважає його суспільним благом. Він підкреслює позитивний ефект норм, так як стабільні зв'язки і постійна співпраця гарантують зворотний зв'язок і збереження культури, що і дає суспільству соціальний капітал. Він виступає в різних формах: у родині, в організації, в клубі. Соціальний капітал не може належати лише одній особі. З іншого боку, він не строго відповідає ознакам загального блага: неподільність, не обходиться без цієї і від присутність суперництва за нього. Отже, його не можна розглядати ні як чисто особисте, ні як чисто загальне благо.

Тема соціального капіталу стала привабливою після того, як в початку 1990-х років її підняв Р. Патнем при аналізі проблем американського суспільства, в зокрема низькою громадянської активності, слабких контактів громадян, що знижує запас соціального капіталу суспільства. Сьогоднішні процеси індивідуалізації суспільства можна розглядати як триваюче зниження

соціального капіталу. Розпад традиційних соціальних структур і ослаблення соціального примусу, контролю та уніфікації означає зростання особистої свободи, розширює можливості для утворення нових зв'язків і спільнот. При цьому розширення меж особистої свободи підвищує відповідальність за свою соціальну інтеграцію [55].

Свого часу Г. Зіммель в теорії суспільства продемонстрував, що індивідуалізм приводить до відмови від механічного вибору певних занять і церковного приходу заради розвитку власної мережі відносин. У цьому сенсі соціальний капітал відіграє особливу роль в створенні міцних контактів на роботі і поза нею.

Як зазначено вище, відносини — центральний елемент теорії соціального капіталу, але в соціальних науках ще немає його загальноновизнаного визначення та концепції.

У проаналізованих роботах П. Бурдьє, Д. Коулмана і Р. Патнема загальним є теза про необхідність інвестувати в відносини, щоб підтримати їх.

В якості інвестицій виступають матеріальні блага, час, співпереживання, турбота. За Р. Патнем, різні відносини треб затишок різних вкладень. Концепції П. Бурдьє, Д. Коулмана і Р. Патнема розрізняються вже в постановці проблеми. Р. Патнем досліджує можливості підтримки демократичних інститутів, слідуючи при цьому теорії інтеграції суспільства, в той час як П. Бурдьє намагається пояснити відтворення соціальної нерівності. Пізнавальний інтерес Д. Коулмана пов'язаний з поясненням функціонування структур відносин з суспільно — економічної точки зору. Якщо Р. Патнем характеризує соціальний капітал як переважно суспільне благо, то П. Бурдьє і Д. Коулман вважають його і особистим, і колективним благом.

Р. Патнем стверджує, що досвід горизонтального співробітництва — базис громадянського суспільства і демократії. Його теза ґрунтується на теорії колективної дії. Її відправною точкою є питання, поставлене американським економістом М. Олсоном, про те, як з переслідування громадянами своїх раціональних інтересів виникає загальне благо. За М. Олсоном, лише

державний примус може подолати неспроможність суспільства в справі самоорганізації. Однак американський політолог і економіст Е. Остром наводить безліч прикладів самоорганізації колективних дій, коли громадяни самі створюють правила, слідують їм і підтримують їх [55]. Р. Патнем ґрунтується на тезі Е. Остром, але робить крок вперед, доводячи, що загальні вигоди від співпраці підвищують ефективність демократії. Він зазначає, що горизонтальні структури відносин в групі сприяють добровільним контактам, в той час як П. Бурдьє, виходячи з критики вертикалі відносин влади і панування, вказує на встановлену структурованість соціального простору [59].

Згідно з концепцією Р. Патнема, конфлікти і проблеми цілком і повністю вирішуються самими учасниками і призводять до утворення загальних соціальних норм. Вони разом з налагодженням взаємодії суспільства і держави посилюють кооперацію в цілому. Згідно П. Бурдьє, група орієнтована на створення і підтримку загального соціального капіталу, на формулювання норм, що забезпечують кордону групи і приналежність до неї. Він підкреслює здатність до боротьби за владу з іншими групами і учасниками політичної системи. Д. Коулман висуває на передній план функцію соціального капіталу в досягненні особистих і загальних цілей. В залежності від мети учасників виникають різні форми співпраці. У всіх теоріях в основі соціального капіталу лежить довіра, нехай навіть це слабо виражене у П. Бурдьє. З позиції теорії раціонального вибору Д. Коулман стверджує, що формування очікувань і зобов'язань раціонально для підтримки соціальних відносин. Чим більше накопичено зобов'язань, які підлягають виконанню, тим вище особистий соціальний капітал людини. Д. Коулман також підкреслює, що норма відмови від своїх інтересів в користь загальних є важливим містком для того, щоб зв'язати особисту вигоду загальною користь. При всій критиці матеріалізму з боку П. Бурдьє його логіка соціального капіталу все-таки ґрунтується на інвестиціях і гонитві учасників за вигодою. З іншого боку, П. Бурдьє зазначає приховування учасниками потенційних вигод від взаємодії, ризиків втрат в

соціальному обміні, так що соціальне визнання означає фактичну участь в капіталі.

Ядром теорії Р. Патнема є соціальні зв'язки та нормо-формування, а вихідним тезою — визначення соціальних відносин як взаємних організацією [59]. Але хіба соціальні відносини не передбачають такі норми, як довіра і взаємність? Відносно загальнозначущої норми взаємності Р. Патнем вважає, що індивідуум розуміє, що в перспективі він буде в виграші, поступаючись цю хвилинними інтересами. Неясно лише, базується взаємна установка на кооперацію на підрахунку вигод і витрат або на нормативному переконанні [41, с. 77].

Узагальнюючи, слід зазначити, що концепції П. Бурдьє, Д. Коулмана і Р. Патнема утворюють основу розуміння змісту поняття «соціальний капітал». Водночас виходячи з результатів, отриманих в ході даного зіставлення теорій і понять, можна запропонувати наступне визначення соціального капіталу як позначення сукупності особливих соціальних нематеріальних активів, що виступають передумовою і наслідком паритетної суб'єктної взаємодії учасників соціальних зв'язків певного суспільства.

Тим самим дане дослідження може послужити подальшій розробці теорії соціального капіталу з більш глибоким охопленням ролі інституційних, правових та політичних структур [47]. Іншим важливим напрямком роботи є аналіз негативних сторін соціального капіталу, пояснення його несприятливих ефектів, а також розробка альтернативних концепцій, в тому числі з урахуванням ідей, що містяться в теорії дискурсу Ю. Габермаса [51].

1.3. Принципи і методи філософського дослідження феномену соціального капіталу

Принцип (від лат. – основа) – центральне поняття, логічне вираження пізнання, основна ідея, що пронизує систему знань і встановлює субординацію цього знання.

Принцип об'єктивності – дослідження повинно бути абсолютно безпристрасним, особливо такого багатогранного феномену як соціальний капітал. На його вивчення не повинні впливати загальні враження про природу досліджуваного; симпатії або навпаки, антипатії, власний настрій чи стан.

Принцип системності – за допомогою цього принципу стає можливим розгляд феномену соціальний капітал як багаторівневої динамічної системи. Під системою розуміється сукупність елементів, що знаходяться у взаємозв'язку та взаємозалежності один від одного утворюючи цілісність, єдність.

Принцип сходження від абстрактного до конкретного – дозволяє прослідити рух феномену соціальний капітал від абстрактного до конкретного, сходження від неповного, часткового, фрагментарного до більш повного, цілісного і всебічного знання. Термін сходження фіксує всі попередні дослідження феномену соціальний капітал, тому вони не втрачаються, а лише поєднуються у системі.

Загальнодіалектичний принцип загального зв'язку й взаємодії – у цьому принципі виражається матеріальність світу, що обумовлює зв'язок усього з усім, формує загальне вираження залежності між явищами, відбиття взаємозумовленості й існування, а також їхнього розвитку. Застосування принципу загального зв'язку й взаємодії дозволяє пізнавати соціальний капітал у взаємозв'язках і взаємодії із предметами інших наук, соціології, політології, психології та ін. і в той же час є можливість відокремити його від ряду суспільних наук для визначення сутності.

Принципи розвитку й історизму – вивчення генезису феномена соціальний капітал, з прогнозуванням майбутніх варіантів які забезпечують вивчення феномену соціальний капітал з погляду того, як він колись виник, які головні етапи у своєму розвитку проходив, що представляє собою в нинішній час і чим буде в майбутньому. Діалектичний розвиток феномену характеризується спрямованістю, послідовністю, необоротністю, збереженням досягнутих результатів, наступністю, запереченням [36, с. 45].

Відповідно до історизму феномен соціальний капітал характеризується закономірним, спрямованим і необоротним розвитком, прогресивною тенденцією, боротьбою внутрішніх протиріч на кожному етапі історії.

Методи дослідження – під методом прийнято розуміти спосіб побудови і обґрунтування системи філософського і наукового знання, сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності. Метод (в тій чи іншій своїй формі) зводиться також до сукупності певних правил, способів, норм пізнання і дії, він є системою приписів, принципів, вимог, які повинні орієнтувати в рішенні конкретної задачі, досягненні певного результату в тій чи іншій сфері діяльності. Правильний метод дозволяє економити сили і час, досягати мети найкоротшим шляхом, допомагає суб'єкту пізнання і дії уникати методу «проб і помилок». У науковій діяльності метод визначають і як знання, за допомогою якого видобувається нове знання.

У процесі наукового дослідження винятково велике значення має вибір вірного методу. Однак жоден метод, жодна філософія не є універсальними і не в змозі все пояснити.

Вся сукупність методів і принципів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності становить систему, яка разом з вченням про цю систему становить методологію – науку про систему методів

Гіпотетико-дедуктивний метод. Його сутність полягає в створенні системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких в кінцевому рахунку виводяться твердження про емпіричні факти.

Цей метод тим самим заснований на виведенні (дедукції) висновків з гіпотез та інших посилок, справжнє значення яких невідомо. Тому висновки тут носять імовірнісний характер.

Такий характер висновку пов'язаний ще й з тим, що у формуванні гіпотези бере участь і здогад, і інтуїція, і уява, і індуктивне узагальнення, не кажучи вже про досвід, кваліфікацію та талант вченого. А всі ці фактори майже не піддаються суворо логічному аналізу.

Аналіз – розкладання феномену соціальний капітал на складові частини, для поглибленого вивчення усіх аспектів та факторів, такий метод особливо актуальний у розділі 2.2. Функціональна цілісність феномену соціальний капітал.

Синтез – на відміну від аналізу цей метод, навпаки, об'єднує частини та тенденції феномену соціальний капітал в єдине ціле, таким методом можна апелювати у пункті 3.2. Освіта як фактор розвитку феномену соціальний капітал в Україні

Результатом синтезу є абсолютно нове утворення, властивості якого є не тільки зовнішнє з'єднання властивостей компонентів, але також і результат їх внутрішнього взаємозв'язку і взаємозалежності.

Аналіз і синтез діалектично взаємопов'язані, але деякі види діяльності є переважно аналітичними або синтетичними.

Філософські категорії також виступають у якості категорій мислення, пізнання. Тому вони мають загальне методологічне значення, відіграють роль «опорних пунктів» будь-якого пізнання і є одночасно логічними категоріями. А, отже, матеріалістична діалектика як методологія, тобто як діалектична логіка, містить, перш за все, загальні категорії, а саме поняття про найбільш загальні закони розвитку природи і суспільства, такі, як: «зміст, форма, сутність, явище, причина, наслідки; категорії, що відображають специфічні зв'язки у процесі пізнання: матерія та свідомість, емпіричне і теоретичне, абстрактне та конкретне, історичне і логічне; загальнонаукові методи, які використовуються в усіх науках або більшості з них: структурний, функціональний, сходження від абстрактного до конкретного; загально-логічні та загальнонаукові прийоми пізнання: аналіз і синтез, індукція та дедукція, системний і функціональний, а також конкретно-соціологічний аналіз» [29].

Завдяки використанню законів та категорій діалектики дослідження феномену соціальний капітал вдасться з'ясувати походження, сутність й соціальне призначення, визначити закономірності функціонування та розвитку. За допомогою цих філософських методів та принципів вийде сформулювати

рекомендації щодо вирішення кризи соціальний капітал, а надто – спрогнозувати історичні перспективи.

Таким чином, під час дослідження феномену соціальний капітал необхідно залучитися багатоваріантним підходом щодо вирішення проблемних питань.

Отже, узагальнюючи матеріал першого розділу можна сформулювати такі висновки:

1. Незважаючи на значний інтерес до вивчення феномену соціальний капітал у своїй цілісності й багатоаспектності, дана теоретична проблема залишається малодослідженою, хоча останніми роками накопичено значний емпіричний матеріал щодо неї. У даному випадку могло б стати в нагоді активне залучення вітчизняними авторами набутоків соціально-політичної думки Заходу, особливо в плані теоретичного осмислення проблематики феномену соціального капіталу.

2. Проаналізувавши концепції П. Бурдьє, Д. Коулмана і Р. Патнема, можна запропонувати наступне визначення соціального капіталу як сукупність особливих соціальних нематеріальних активів, що виступають передумовою і наслідком рівноправної суб'єктної взаємодії учасників соціальних зв'язків певного суспільства.

3. Для того, щоб найбільш повно розібратися у феномені соціальний капітал варто залучитися багатоваріантним підходом. Одним із таких стане метод діалектики, котрий у сукупності з історичним та гіпотетико-дедуктивним методом побудують платформу для отримання найбільш достовірних знань і умовиводів.

РОЗДІЛ 2

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК БАГАТОМІРНА СИСТЕМА

2.1. Системні компоненти феномену соціального капіталу

Здатність структури соціальних зв'язків і відносин виступати в ролі продуктивного чинника, що збільшує цінність наявних в розпорядженні індивідів ресурсів — феномен, що вимагає детального вивчення об'єктивної основи соціального капіталу. У традиціях структурного напрямку соціальна структура зазвичай визначається як комплекс соціальних компонентів, що володіє емерджентними властивостями [56, с. 124].

Поняття «соціальна структура» є одним з центральних в описі джерел соціального капіталу у Д. Коулмана, багато в чому спирається на традицію П. Блау, що розглядає її як сукупність упорядкованих відносин; обміну і влади. Схоже трактування представлено в роботах представників мережевої теорії, котрі заклали підвалини дослідження соціального капіталу на мікрорівні.

Дослідники, які вивчають феномен соціального капіталу на різних рівнях соціальної реальності, нерідко орієнтовані на різні інтелектуальні традиції і застосовують мови різних дисциплін для характеристики одного соціального феномена.

Проте, для протиставлення двох рівнів дослідження соціального капіталу немає достатніх об'єктивних підстав. Звісно ж, що структурний підхід може бути ефективним способом пояснення як джерела, так і функції соціального капіталу на різних рівнях його прояву. Структурний аспект соціального капіталу відповідає порядку розташування компонентів соціальних мереж, в яких відбувається взаємодія. Реляційний аспект прояви властивостей соціального капіталу відповідає обставинам, і характеристикам, специфічними для міжособистісної взаємодії індивідів.

Прояв структурної і реляційної відносності соціального капіталу може бути виявлено в кожному з трьох його станів. Кожному з трьох станів

соціального капіталу відповідає набір компонентів, які розкривають його здатність виступати в ролі продуктивного ресурсу. Таким чином, у запропонованій інтерпретації різні компоненти соціального капіталу відображають різні способи вираження його продуктивної здатності і здатності бути властивістю систем соціальних зв'язків.

В інкорпорованому стані компонентами соціального капіталу є: очікування, зобов'язання, нормативні уявлення, довіра. Загальна властивість цих компонентів соціального капіталу полягає в тому, що вони відображають суб'єктивне вираження соціального капіталу і характеризують відносини індивідів, як в масштабах окремих соціальних мереж, так і масштабах суспільства. Соціальний капітал в його інкорпорованому стані являє собою «диспозиції розуму» (П. Бурдье) — внутрішні уявлення і установки, якими індивіди керуються в своїх відносинах з іншими людьми.

Очікування як компонент соціального капіталу є такі диспозиції індивідів один до одного, відповідно до яких індивіди припускають, що оточуючі будуть діяти певним чином — відповідно до норм, і наявними у них зобов'язаннями. Індивідуальні очікування є очікування окремих учасників взаємодії по відношенню до конкретних осіб. Вони характеризують когнітивний аспект реляційної вкоріненості соціального капіталу, тобто, обумовлені існуванням соціальної зв'язку між ними. Групові очікування відображають спільні узгоджені або усталені уявлення членів групи (членів соціальної мережі) у відношенні один до одного. Вони не носять особистісного характеру, а містять в собі ставлення індивідів до інших представників своєї групи взагалі.

Групові очікування не обумовлені міжособистісними відносинами окремих індивідів, а є похідними від групових оцінок і норм, які виступають по відношенню до окремих учасників елементом громадської думки. Таки чином, групові очікування, проявляються у вигляді інкорпорованих установок і уявлень, є похідними від соціальних відносин між учасниками соціальних мереж або спільнот, тобто вони структурно вкорінені. Громадські очікування є

найбільш загальні, типові установки, що характеризують відношення членів суспільства до оточуючих. На відміну від групових очікувань, вони не є продуктом специфічних відносин всередині якої-небудь однієї соціальної мережі або групи, а відтворюються як найбільш поширені, стійкі зразки, хоча і не підтримуються завжди і всіма членами суспільства, але є «статистичною нормою» для нього. Так само, як і групові очікування, суспільні очікування структурно обумовлені — вони є не продуктом зв'язків між окремими індивідами, а результатом соціального впливу таких інститутів, як система освіти і виховання, політичні послуги, церква. Прикладом очікування на індивідуальному рівні можуть служити ситуації, коли індивід передбачає вияв вдячності від свого партнера у відповідь на раніше надану йому послугу. На рівні груп очікування можуть проявлятися у вигляді взаємних установок індивідів на співпрацю з тими, хто належить до тієї ж соціальної мережі, що і вони. Прикладом громадського очікування може бути неофіційне загальновизнане переконання індивідів в тому, що вони можуть розраховувати на підтримку оточуючих (деперсоніфікованого очікування), наприклад, в разі виникнення ситуації, що загрожує їх життю або здоров'ю [28].

Визнання очікувань і високий ступінь їх узгодженості дозволяють домагатися передбачуваності поведінки індивідів і дотримання ними прийнятих на себе зобов'язань. Соціальні очікування тим самим полегшують здійснення спільних дій індивідів; вони дозволяють зменшити ризик невиконання зобов'язань та інших форм недобросовісної поведінки, що знижує ефективність спільної діяльності [31].

Зобов'язання як компонент соціального капіталу є визнана індивідами необхідність відшкодування витрат (надання ресурсів, моральна підтримка, визнання і т.п.) інших індивідів по відношенню до них. Зобов'язання, за словами Д. Коулмана можна порівнювати з «довірчій розпискою», що свідчить про визнання отримувачем послуги свого боргу перед особою, яка надала послугу [2, с. 62]. Між виникненням зобов'язань і їх виконанням існує тимчасова дистанція — вони не виконуються негайно. Зобов'язання можуть

накопичуватися індивідами і пред'являтися в міру необхідності; крім того, одні зобов'язання можуть обмінюватися на інші зобов'язання. Накопичення невиконаних зобов'язань означає, що індивіди, які мають великий обсяг невиконаних зобов'язань з боку інших учасників мережі, мають можливість користуватися великим впливом і авторитетом. Можливість обміну зобов'язань означає, що виконання зобов'язань не зводиться до відшкодування витрат учасників в тій же формі, в якій вони були понесені, але враховує потреби і статус учасників, забезпечуючи їм можливість вибору форми відшкодування. Ця обставина, поряд з можливістю акумулювати зобов'язання і звертати їх у вплив і владу, підтримує зацікавленість учасників соціальної мережі приймати на себе зобов'язання в подальшому. Зобов'язання можуть бути представлені у вигляді персоналізованих зобов'язань індивідів по відношенню один до одного; у вигляді зобов'язань індивідів по відношенню до групи в цілому, а також у вигляді визнання індивідами своїх зобов'язань по відношенню до інших взагалі. Прикладами вираження зобов'язань на індивідуальному рівні є готовність боржника повернути борг позичальнику; особи, яким надали довіру — виправдати його перед обличчям, які надали довіру. Зобов'язання на груповому рівні проявляються у вигляді вдячності індивідів по відношенню до своєї групи членства в цілому (будь-якого її представника) за раніше надану ласку (підтримку, визнання, надання ресурсів і т. п.); лояльність груп, готовність жертвувати особистими інтересами в інтересах групи. Соціальні зобов'язання на соціетальному рівні можуть проявлятися у вигляді почуття обов'язку по відношенню до своєї країни та суспільства. Громадські та групові зобов'язання структурно вкорінені, оскільки вони є похідними від властивостей соціальних мереж, соціальних спільнот і соціальних інститутів, учасники яких підтримують соціальні відносини. У свою чергу, індивідуальні зобов'язання є атрибутом соціальних зв'язків між окремими суб'єктами; в цьому виражається реляційна вкоріненість таких зобов'язань.

Визнання і виконання зобов'язань уможлиблює добровільний обмін соціально значущими благами (послугами, ресурсами, інформацією, моральною підтримкою і ін.) між учасниками соціальних мереж і дозволяє їм діяти відповідно до принципу взаємності. Для того, щоб очікування і зобов'язання були загальними для всіх учасників соціальної взаємодії, необхідно дотримання важливої умови, прийняття і інтеріоризації соціальних норм індивідами у вигляді власної системи уявлень, орієнтує індивідів на певний тип взаємин з іншими акторами.

Нормативні уявлення як компонент соціального капіталу є інтеріоризовані норми і правила, прийняті в тій чи іншій соціальній мережі, соціальної спільності, або суспільстві. Будучи інтеріоризованими, соціальні норми забезпечують добровільне виконання індивідами прийнятих на себе зобов'язань. Нормативні уявлення можуть бути продуктом відносин окремих індивідів (тобто виступати як реляційний аспект соціального капіталу), і поширюватися тільки на тих індивідів, між якими підтримується соціальний зв'язок. У цьому випадку вони є індивідуалізованими нормативними уявленнями, специфічними для відносин індивіда з конкретними особами. Разом з тим, нормативні уявлення можуть бути обумовлені структурно, — регулювати певні типи відносин, статусні відмінності і права взаємодіючих суб'єктів. Групові нормативні уявлення є похідними від групових норм і правил та є загальними для всіх учасників тієї чи іншої соціальної спільності, в якій відбувається соціальна взаємодія. Громадські нормативні уявлення є найбільш загальними, неспецифічними для окремих груп інтеріоризованих норм і правил, прийнятих в даному суспільстві. На відміну від інституційних норм нормативні уявлення не об'єктивні у вигляді громадських вимог, вони не підкріплюються інституціональними санкціями і ритуалами, не забезпечується зусиллями таких зовнішніх по відношенню до індивіда соціальними агентами, як санкції з боку соціальних інститутів.

Як і інші компоненти інкорпорованого стану соціального капіталу, нормативні уявлення забезпечують взаємність і узгодженість поведінкових

установок індивідів, знижують ймовірність супротивної поведінки, що в кінцевому підсумку, забезпечує підвищення ефективності колективної діяльності.

Довіра як компонент соціального капіталу є впевненість індивідів у тому, що очікування будуть дотримуватися учасниками взаємодії, їх зобов'язання по відношенню один до одного будуть виконані, а дії індивідів будуть відповідати прийнятим нормам.

Довіра проявляється в двох різновидах: як індивідуальна і як генералізована. Індивідуальна довіра передбачає, що індивід впевнений в надійності, здатності і намір свого «контрагента» виконати свої зобов'язання і діяти відповідно до наявних у даного суб'єкта очікуваннями. Індивідуальна довіра відображає реляційний аспект соціального капіталу: здатність індивідів, пов'язаних відносинами, забезпечувати дотримання взаємних зобов'язань по відношенню один до одного. Ця здатність забезпечується головним чином тим, що взаємопов'язані суб'єкти можуть використовувати санкції по відношенню один до одного, а довгострокова користь від збереження відносин для них вище, ніж одноразова користь від порушення своїх зобов'язань, що веде до розриву цих відносин. На рівні соціальних спільнот застосування санкцій по відношенню до порушників зобов'язань можуть застосовувати інші учасники соціальної мережі, тому довіра всередині таких спільнот структурно обумовлена, — вона підкріплюється колективними очікуваннями, нормами і санкціями.

Генералізована довіра поширюється на всіх представників соціальної групи або суспільства в цілому, незалежно від того, чи підтримує індивід відносини з кожним представником відповідних спільнот. В цьому випадку індивіди розраховують на те, що певні зобов'язання, очікування і норми, прийняті в даній соціальній мережі або суспільстві, будуть дотримуватися всіма учасниками. Генералізована довіра проявляється як впевненість його членів в тому, що інші індивіди в принципі орієнтовані на дотримання прийнятих суспільних норм, виконання своїх зобов'язань і їм можна довіряти.

Генералізована довіра відображає впевненість суб'єктів в надійності соціального середовища, в якій він діє, її здатності забезпечити дотримання своїх зобов'язань учасниками соціальної взаємодії, — в цьому виявляється структурна вкоріненість генералізованої довіри як компонента соціального капіталу.

В об'єктивованому стані соціальний капітал представлений соціальними зв'язками. Соціальні зв'язки являють собою тип соціальних контактів між суб'єктами, що мають більш-менш стійкий характер. Сукупність соціальних зв'язків, що об'єднує суб'єктів і закріплює за ними нерівні структурні позиції, утворює соціальну мережу. Між суб'єктами соціальної мережі існують горизонтальні зв'язки, які охоплюють осіб, які мають подібні соціальні статуси, і вертикальні зв'язки, що з'єднують осіб, статуси яких в соціальній ієрархії істотно розрізняються. Сформована в теорії соціальних мереж традиція підрозділи горизонтальних зв'язків на два типи: «зв'язку-узи» і «зв'язку-мости» представляється продуктивною для аналізу форм соціального капіталу [10, с. 100].

Дуже щільні, інтенсивні контакти між представниками однієї соціальної мережі, що мають схожий соціальний статус (члени сім'ї, друзі, колеги по роботі і т. п.) прийнято називати зв'язками-узами. Якщо зв'язки виходять за межі однієї соціальної мережі і з'єднують індивідів, що належать до різних соціальних мереж, кожна з яких представляє собою самостійну систему тісних контактів, то такі контакти називаються зв'язками-мостами. Ці зв'язки менш інтенсивні у порівнянні зі зв'язками всередині соціальної мережі, що об'єднує індивідів зв'язками-узами. М. Грановеттера називає їх «слабкими зв'язками» [43].

Для позначення соціальних зв'язків-мостів, що з'єднують індивідів, чий соціальні статуси істотно відрізняються в соціальній ієрархії, було запропоновано використовувати термін «зв'язку-ланки». Якщо зв'язки-мости мають переважно горизонтальний вимір (з'єднують людей, що мають більш-менш рівні соціальні статуси), то зв'язку-ланки простягаються в вертикальному

напрямку. Вони з'єднують людей, долаючи владні відмінності, встановлюють зв'язок індивідів з особами, які займають важливі позиції в соціальних інститутах, тому такі контакти нагадують тип клієнтального зв'язку, коли особи, що займають високий статус, виступають в якості патронів індивідів, що займають менш значущі соціальні позиції. Таким чином, в структурному відношенні соціальний капітал включає в себе три компоненти: зв'язку-узи, зв'язку-мости і зв'язку-ланки. Різні типи зв'язків припускають різні відносини між індивідами і різні способи структурування відносини. Будучи центральним компонентом соціального капіталу, три типи соціальних зв'язків є основою для виділення його форм.

Властивістю всіх типів соціальних зв'язків, що дозволяє розглядати їх в якості ресурсу, є їх здатність забезпечувати доступ індивідів до благ: різноманітних матеріальних і нематеріальних цінностей, включаючи інформацію. Крім того, соціальні зв'язки використовуються каналами розподілу ресурсів між учасниками соціальних мереж, а також полегшують координацію взаємодіючих акторів [50].

Отже три форми соціального капіталу описують сукупність його компонентів і можливих станів. Зв'язок горизонтально інтегруючого і вертикально інтегруючого соціального капіталу є різними способами вираження його основної властивості, продуктивності — здатності забезпечувати доступ до благ і підвищувати ефективність цільових дій індивідів. Форми соціального капіталу піддаються аналітичному опису, оскільки кожна з них передбачає наявність виражених відмінностей компонентів, складових його реляційний і структурних аспектів.

2.2. Функціональна цілісність феномену соціального капіталу

Однією з найбільш цінних сторін концепції соціального капіталу є її евристичні можливості пояснення того, як соціальні зв'язки, відносини довіри і взаємності можуть бути конвертовані в більшу ефективність соціальної дії

індивідів. Продуктивність соціального капіталу для досягнення економічних і неекономічних цілей індивідуальними і колективними акторами — це його фундаментальна властивість, яка потребує осмислення на рівні концептуальних узагальнень щодо причинно-наслідкових залежностей між доступом до соціального капіталу з одного боку, і досягненням тих чи інших результатів економічної діяльності та соціальної дії в цілому, — з іншого боку.

До теперішнього часу у рамках різних предметних областей наук досліджені різні форми реалізації зазначеного властивості соціального капіталу в різних сферах економічної та неекономічної діяльності. Здатність соціального капіталу виступати в ролі засобу, каталізатора або умови досягнення тих чи інших результатів, що мають характер блага, дозволяє поставити питання про визначення функцій соціального капіталу. У сучасній літературі використання поняття «функція» стосовно соціального капіталу в соціологічній літературі не привело до вироблення стійкого трактування даного терміна і, як видається, воно не має належного теоретичного підґрунтя. Термін «функція» в контексті аналізу ролі соціального капіталу як продуктивного ресурсу зазвичай використовується в двох значеннях:

а) як еквівалент самого поняття «соціальний капітал» (соціальний капітал прирівнюється до функції);

б) як результат (наслідок), що впливає з використання соціального капіталу індивідуальними або колективними акторами.

Перша традиція бере свій початок з утвердження Д. Коулмана, згідно з яким соціальний капітал «визначається своїми функціями» і включає в себе безліч компонентів соціальних структур, «що полегшують певні дії акторів всередині структури». Воно встановлює тотожність функції («сприяє досягненню певних цілей, домогтися яких при його відсутності неможливо») і сутності соціального капіталу. Різноманітні аспекти соціальної структури можуть виступати в цій ролі, тобто функціонувати як соціальний капітал: «Функція, що визначається поняттям «соціальний капітал», являє собою

цінність аспектів соціальної структури для акторів як ресурси, які вони можуть використовувати для досягнення своїх цілей».

Однак визначення соціального капіталу в категорії його функції має великий недолік: в цьому випадку складно відокремити джерела соціального капіталу від наслідків його дії. Наприклад, соціальний капітал у формі накопиченого взаємної довіри може бути результатом участі індивідів в асоціаціях громадянського суспільства, а й сама участь індивідів у асоціаціях, слідує логіці міркування Дж. Коулмана, може вважатися важливою формою соціального капіталу (навік спонтанної кооперації розглядається в якості умови ефективного соціального капіталу). Слід визнати, що трактування результату дії соціального капіталу, одночасно в якості його функції та показників його присутності створює небезпеку тавтологічні пояснення функціонування соціального капіталу: присутність соціального капіталу в тому або іншому контексті визнається в тому випадку, якщо виявляється «функціональний наслідок» його присутності.

Існують і інші методологічні труднощі, зумовлені даною інтерпретацією. Поняття «функція», має подібне значення в біологічних і соціальних науках — це «діяльність..., зовнішній прояв властивостей якого-небудь об'єкта в даній системі відносин», «роль, яку виконує певний інститут або соціальний процес по відношенню до цілого» [38]. Ототожнення соціального капіталу з функцією створює труднощі визначення суб'єкта дії і об'єкта, на який поширюється результат функціонування. Певний як функції соціальної структури, соціальний капітал, тим не менш, не ототожнюється з діяльністю будь-якого конкретного типу структури: різні структурні утворення здійснює «функцію соціального капіталу» лише при наявності певних відносин між суб'єктами структури — довіри, освіти, взаємних зобов'язань та інших компонентів, які, в свою чергу, розглядається як свідчення наявності соціального капіталу.

Здійснення функції соціального капіталу має кінцевим результатом досягнення цілей індивідуальними акторами і благо для учасників груп, що

перетворюють свої відносини в джерело отримання тих чи інших вигод, що розуміються з широкому сенсі. В такому випадку діяльність, яка визначається як функція соціального капіталу, не є атрибутом самих соціальних структур (наприклад, соціальних мереж), а виступає результатом успішного використання акторами можливостей своїх відносин з іншими акторами. Разом з тим, здатність акторів трансформувати свої відносини з оточуючими в джерела різноманітних благ визначається не тільки структурою цих відносин, а й обсягом їх індивідуального економічного, людського, культурного і символічного капіталу [2].

Таким чином, розуміння соціального капіталу як функції в розглянутому значенні терміна не дозволяє однозначно пов'язати соціальний капітал з агентством соціальних структур, або з індивідуальним агентством акторів, а сам термін «функція» втрачає характер категорії, яка дозволяє емпіричну операціоналізацію.

Друге значення терміна «функція» в застосуванні до соціального капіталу отримала більш широке поширення в порівнянні з трактуванням, розглянутої вище. На думку Р. Патнема соціальний капітал «сприяє координації та кооперації для взаємного блага», а його зміст складають норми, мережі і довіра, які б виконання даної функції. "Зазначена трактування зближується з визначенням функції в структурному функціоналізмі, де вона розглядається як «спостережувані наслідки, які сприяють адаптації або пристосуванню даної системи» [10, с. 111]. Однак функції компонентів соціальної системи, як вони розуміються в структурному функціоналізмі, мають відмінності від функцій, які дослідники пов'язують із соціальним капіталом. Якщо в рамках структурного функціоналізму функцією є результати діяльності, що сприяють відтворенню соціальної системи (суспільства, його підсистем) як цілого, то результати використання соціального капіталу мають характер блага для індивідів і груп, але не обов'язково сприяють адаптації соціальної системи в цілому. Одні і ті ж результати використання соціального капіталу можуть сприяти збереженню одних соціальних систем і становити загрозу для

існування інших. Результати використання соціального капіталу індивідуальними або колективними акторами може не надавати будь-якого впливу на стабільність і адаптаційні можливості суспільства в цілому, а в ряді випадках можуть порушувати їх. Останнє, наприклад, має місце в ситуації, охарактеризованій в ряді досліджень як «аморальний фамілізм», коли згуртованість і високий рівень довіри всередині партикулярних груп має виражену конфронтаційну спрямованість щодо інших груп суспільства, суспільних норм і цінностей [45, с. 58]. Отже, поняття «функція соціального капіталу» не може розглядатися в тому ж значенні, в якому поняття «функція» застосовується для характеристики діяльності соціальних інститутів або інституційних організацій.

Зміст поняття «функція соціального капіталу» в сучасних дослідженнях нерідко ототожнюється зі здатністю соціального капіталу виступати джерелом нематеріальних і матеріальних благ. Так, на думку А. Портес основні функції соціального капіталу, які полягають в його здатності бути:

- а) джерелом соціального контролю;
- б) джерелом всередині груповий (сімейної) підтримки;
- в) джерелом благ через мережі, що тягнуться за межі партикулярної групи (сім'ї).

У всіх трьох випадках йдеться про наслідки, які виявляються на рівні окремих індивідів або груп акторів, об'єднаних в соціальну мережу або групу. Серед економічних функцій соціального капіталу дослідниками були виділені його здатність: збільшувати обсяг доступних індивідам благ або ресурсів; [35, с. 68] знижувати трансакційні витрати учасників економічного обміну; [35, с. 72] забезпечувати координацію економічних акторів і знижувати невизначеність. [35, с. 74] Існування зазначених ефектів і їх стійкість по відношенню до різних форм економічної взаємодії досить переконливо доводиться на рівні емпіричних досліджень. Однак застосування терміна «функція соціального капіталу» по відношенню до кожного з зазначених спостережуваних ефектів вимагає уточнення.

Звісно ж, що в кожному з наведених випадків емпірично спостережуваний ефект не є функцій обсягу соціального капіталу як всієї сукупності відносин і зв'язків, які визначаються даним терміном, а є наслідком дії одного або декількох компонентів цієї системи. Так, розширення мережі зв'язків індивіда і підвищення рівня довіри між їх учасниками (що можна розглядати як збільшення обсягу соціального капіталу, доступного індивіду) не обов'язково призводить до збільшення доступного обсягу цінних для індивіда благ. Якщо учасники великої соціальної мережі, з якими індивід підтримує довірчі відносини, не мають потрібних його ресурсом, то цінність таких зв'язків менш важлива порівняно з цінністю менш довірчого контакту з актором, що не є учасником замкнутої соціальної мережі даного індивіда, але котрі володіють цікавлять його ресурсом. Отже, обсяг доступних індивіду благ є функцією таких компонентів соціального капіталу, як розмір соціальної мережі індивіда; обсяг і характер ресурсів, що знаходяться в розпорядженні окремих її учасників; готовність індивідів передавати ресурси в розпорядження один одного. При цьому зазначена функція в кожній конкретній ситуації визначається різним поєднанням зазначених чинників, що дозволяє розглядати дану функцію як похідну від групи змінних.

Відносно іншої функції — зниження трансакційних витрат в науковій літературі наведено численні свідчення, що підкріплюють тезу про роль довіри як чинника виключення або зниження ризиків і пов'язаних з ними витрат [36, с. 89]. Необхідно відзначити, що довіра є важливим компонентом соціального капіталу, однак воно не вичерпує зміст останнього.

Довіра нерідко розглядається як продукт стійких соціальних зв'язків, які складають основу соціального капіталу [19]. Довіра, що існує між учасниками соціальних мереж, сприяє підтримці відносин, які роблять можливим зниження потреби в страхуванні ризиків учасниками економічної взаємодії. Однак не будь-яке збільшення довіри автоматично забезпечує реалізацію даної функції. Так, наприклад, ефективна діяльність соціальних інститутів, успішно які санкціонують опортуністична поведінка, дозволяє знижувати трансакційні

витрати взаємодії економічних акторів. При цьому вони будуть в меншій мірі зацікавлені у встановленні довірчих особистих контактів і інвестуванні коштів в створення і позичена великих соціальних мереж. В цьому випадку може спостерігатися зниження трансакційних витрат економічних акторів при одночасному зниженні обсягу індивідуалізованого довіри за рахунок скорочення інвестицій в підтримку неформальних зв'язків.

У разі неефективності інститутів — їх нездатності обмежувати опортуністична поведінка і дотримання контрактних зобов'язань, економічні актори навпаки, розширюючи свої соціальні зв'язки і зміцнюючи довіру в них, знижують потреба у витратах на страхування ризиків при взаємодії з контрагентами з числа учасників своєї соціальної мережі. Таким чином, різні компоненти соціального капіталу (соціальні зв'язки, персоналізовану і генералізовану довіру) здатні виступати в якості альтернативних засобів реалізації однієї функції. Отже, реалізація того чи іншого ефекту дії («функції») довіри або іншого компонента соціального капіталу залежить від співвідношення компонентів та загального обсягу соціального капіталу конкретної соціальної мережі, спільності або спільноти. Зазначені обставини дозволяють деталізувати функції окремих компонентів соціального капіталу, їх взаємозв'язок і умови, при яких вони реалізуються. Так, не тільки довіра дозволяє знизити трансакційні витрати взаємодіючих економічних акторів. Соціальні зв'язки, взаємні зобов'язання і колективні санкції, які є важливими аспектами соціального капіталу, також опосередковано беруть участь в здійсненні зазначеної функції, оскільки вони необхідні для виникнення відносин особистої довіри між учасниками соціальної мережі і підкріплення довіряє поведінки. Разом з тим, підтримка великої системи ділових зв'язків, великі взаємні зобов'язання членів соціальних мереж, їх участь в системі колективних санкцій щодо забезпечення взаємних зобов'язань контрагентами може вимагати істотних витрат. У цьому випадку, незважаючи на високий рівень довіри між учасниками таких спільнот, ймовірно зниження

зацікавленості економічних акторів в підтримці подібної системи ділових контактів [65].

Функція соціального капіталу, що визначається як координація діяльності економічних акторів, проявляється як здатність соціальних зв'язків виступати в ролі каналів поширення інформації та засоби неформального взаємного контролю поведінки учасниками соціальної системи. Структура соціальних зв'язків індивіда визначає обсяг доступної йому інформації, дозволяючи учасникам взаємодії брати до уваги дії інших акторів, з якими вони пов'язані. Даний ефект може розглядатися як функція структури соціальної мережі (щільність контактів, наявність структурних проломів і ін.). "Крім того, по каналах соціальних мереж поширюється інформація про дії акторів; тут створюються репутації і відбувається оцінювання поведінки учасників соціальних мереж. При виборі контрагентів і визначенні можливості довіряти тим чи іншим партнерам не обов'язково мати попередній досвід партнерства з тим чи іншим актором. Завдяки інформаційному обміну всередині соціальної мережі індивіди можуть з більшою ймовірністю «прораховувати» дії інших учасників і діяти відповідно до їх ймовірним поведінкою.

Таким чином, соціальна мережа дозволяє координувати дії акторів, використовуючи переваги неформальних каналів поширення інформації. Зазначений ефект відображає властивості соціального капіталу як феномена, що має структурний і реляційний аспекти. З одного боку, особистий характер зв'язків дозволяє актору безпосередньо спостерігати дії інших акторів, отримувати інформацію про їхні дії «з перших рук», впливати на їх поведінку (спираючись на взаємні зобов'язання, групові санкції) і домагатися узгодженості своїх дій з різними учасниками соціальної мережі. З іншого боку, в ситуаціях, коли регулярний безпосередній контакт важко реалізувати в повній мірі (наприклад, через просторості соціальної мережі), довірчий характер соціальних відносин дозволяє індивідам отримати надійну інформацію про дії та репутації один одного від третіх осіб з числа членів соціальної мережі. В силу зазначених особливостей ефект координації може розглядатися одночасно

як спостережуваний результат дії структури соціальних зв'язків і функція довіри між суб'єктами.

Забезпечення доступу до ресурсів, зниження трансакційних витрат, координація, інформаційний обмін та інші ефекти відтворювані від конфігурації (співвідношення) різних компонентів соціального капіталу і загального його обсягу. Це дає підстави розглядати їх як відносно автономні і спеціалізовані функції відповідних компонентів (довіри, мереж, норм і ін.), Кожна з яких відображає специфіку структурного, реляційного і когнітивного аспектів соціального капіталу. При цьому загальна функція соціального капіталу, як видається, не зводиться до вказаних ефектів і повинна виражатися в наявності прямої залежності між його об'ємом і настанням тих чи інших наслідків [40, с. 160].

Труднощі визначення терміна «функція» по відношенню до соціального капіталу та множинність його трактувань є причиною того, що багато дослідників вважають за краще оперувати замість поняття «функція» поняттям «результат» (outcome) дії соціального капіталу. Зазначений термін використовується для позначення різноманітних спостережуваних ефектів, викликаних наявністю тих чи інших форм або компонентів соціального капіталу. На думку Д. Нараяна і М. Кассіді, соціальний капітал на рівні територіальних громад та населених пунктів призводить до підвищення якості, чесності та компетентності керівництва, зміцненню безпеки, стимулює політичну залученість населення [46, с. 25]. Ці результати оцінюються (що підкріплюється статистичними кореляціями) як ефекти, що реалізуються внаслідок розвиненості неформальних мереж, груп, атмосфери довіри і неформальних норм на рівні громад і поселень, — то є базових компонентів, що складають основу соціального капіталу. Разом з тим, автори не конкретизують залежність між різними аспектами соціального капіталу та відповідними ефектами. Аналіз результатів дії соціального капіталу займає підлегле місце в дослідженні зазначених авторів і пов'язаний з визначенням ними критеріїв оцінки і вимірювання соціального капіталу, що вимагає

диференціації термінів «детермінант», «вимір» і «результат» соціального капіталу. Якщо детермінант соціального капіталу визначається як його джерело, а вимір соціального капіталу представляється у вигляді змінної, здатної безпосередньо висловити його обсяг, то поняття «результат» соціального капіталу покликане було позначати стану і ефекти, що відтворюються від джерел соціального капіталу і залежні від показників вимірювання соціального капіталу. Так, якщо розвинена мережа організацій громадянського суспільства розглядається як джерело соціального капіталу, то його виміром може бути щільність соціальних мереж, а результатом - здатність громадян поєднувати зусилля для досягнення спільних цілей.

Підсумовуючи можна підійти до висновку, що окремі компоненти соціального капіталу призводять до різних функціональних наслідків, які в більшій чи меншій мірі забезпечують реалізацію основної функції соціального капіталу, яка визначається як забезпечення доступу до благ. Різні компоненти соціального капіталу можуть бути згруповані в кластери за ознакою спільності функції (або групи близьких функцій) які виконують компоненти кожного кластера.

2.3. Рівні відтворення феномену соціального капіталу

Соціальний капітал може бути акумульовано для подальшого інвестування, звернення в інші форми капіталу, використаний в колективних та індивідуальних цілях. На відміну від фінансового і людського капіталу, соціальний капітал не піддається накопиченню в формах, які роблять його винятковим надбанням окремих осіб, його доступність і якість завжди визначаються інтерсуб'єктними відносинами. Можливо індивідуальне використання соціального капіталу, але не його накопичення і відтворення, — ці процеси є функцією соціальних мереж, соціальних спільнот і інституційно-нормативного середовища.

Відтворення соціального капіталу визначається як процес функціонування систем, що забезпечує збереження і збільшення обсягу соціального капіталу та передачу його в часі і просторовому континууму. Слід розмежувати мікро та макрорівень відтворення соціального капіталу. На мікрорівні результатом відтворення соціального капіталу є здатність соціальних мереж накопичувати і розподіляти ресурси і цінності, збільшувати ефективність колективної діяльності учасників соціальної мережі, а також забезпечувати досягнення індивідами тих чи інших благ, використовуючи свої соціальні зв'язки. Результатом відтворення соціального капіталу на макрорівні є здатність інституційної та нормативної соціального середовища забезпечувати ефективне соціальне взаємодія індивідів, колективні дії в масштабах, соціальних груп, соціальних спільнот і суспільства в цілому.

Відтворення соціального капіталу вимагає витрат, особливо — витрат часу і зусиль, а в ряді випадків ресурсів. Обсяг відтвореного соціального капіталу є функцією обсягу витрат, а прийняття суб'єктами рішення про здійснення таких витрат відображає уявлення індивідів про потенційний благо від використання соціального капіталу. Для кожного рівня відтворення соціального капіталу існує певний набір особистісних і зовнішніх чинників, які визначають ефективність діяльності по створенню і накопиченню соціального капіталу. Найбільш значущими з них є: мотивація індивідів, розмір спільнот, що беруть участь в цій діяльності, можливості застосування санкцій, обмежувати зловживання соціальним капіталом; характер діяльності соціальних інститутів суспільства. Залежно від співвідношення цих та інших умов, виробництво соціального капіталу може вимагати більшого або меншого обсягу витрат. В одних випадках виробництво соціального капіталу є «побічним продуктом» діяльності індивідів, груп або соціальних інститутів, [3] а в інших воно вимагає значних витрат з боку колективних акторів. Так, стійке повторення економічних дій між одними і тими ж учасниками ринкового обміну має свої «побічним наслідком» оформлення довіри між ними, що, поряд з можливістю взаємного застосування санкцій, дозволяє підтримувати взаємне

виконання зобов'язань. Створення макроструктурних компонентів соціального капіталу, таких, як генералізована довіра і громадську думку, стимулюючий кооперацію, вимагають значних інституційних зусиль: витрат по підвищенню ефективності діяльності інститутів, стимулювання громадської активності та формування громадської думки [42, с. 420].

Особливості мікрорівня відтворення соціального капіталу. Звісно ж, що основним компонентом відтворення соціального капіталу на мікрорівні може бути визнана соціальна мережа — сукупність взаємопов'язаних структурних позицій, утворює цілісність і забезпечує переміщення ресурсів між її елементами. Структурні позиції соціальної мережі є статуси, які характеризуються нерівним обсягом прав і неоднаковою роллю статусних позицій в процесі переміщення і користування ресурсами соціальної мережі.

Як інституціональна система, соціальна мережа визначається набором правил, норм і прав, що упорядковують статусні відмінності індивідів, що займають ті чи інші структурні позиції, включаючи їх неоднакові можливості впливу на інших учасників мережі, можливості контролювати зв'язку всередині і за межами соціальної мережі, здатність контролювати ресурси. Ресурси можна визначити як будь-які об'єктивувалися цінності, здатні задовольняти запити індивідів і приносити користь. Матеріальні ресурси являють собою сукупність упредметнених цінностей, таких, як гроші, засоби виробництва, цінні папери, предмети споживання та інші цінності. До нематеріальних ресурсів належать влада, інформація, визнання, репутація, і інші характеристики, що мають суспільну цінність. Соціальні мережі і формуються на їх основі соціальні спільноти (територіальні групи, неформальні об'єднання т ін.), забезпечують доступ до ресурсів, їх утримання і розподіл.

Існує два ідеальних типу соціальних мереж, що мають різні можливості накопичення і відтворення соціального капіталу. Замкнені соціальні мережі являють собою мережі, в яких переважають інтенсивні і стійкі зв'язки між усіма учасниками, тоді як зв'язку учасників такої мережі з зовнішнім оточенням нечисленні і не мають великого значення для її існування [14].

Структура зв'язків між індивідами в замкнутій мережі дозволяє кожному учаснику здійснювати контроль дій будь-якого іншого учасника мережі. Оскільки при замкнутій структурі мережі «ніхто не може уникнути уваги іншого», тісні зв'язки забезпечують ефективний соціальний контроль поведінки її членів. Тут представлені надлишкові зв'язки, що характеризують ситуацію, коли всі члени соціальної мережі мають контакти з одними і тими ж особами, що призводить до багаторазового дублювання каналів отримання інформації та доступу до ресурсів [49].

Відкриті соціальні мережі являють собою освіти, учасники яких менш пов'язані і менше залежать один від одного. Їх контакти не є надлишковими, вони єднають не всіх учасників мережі, що ускладнює можливість взаємного контролю поведінки [47]. При відкритій структурі мережі, учасники мережі підтримують зв'язки за її межами, а важливість цих контактів як каналів залучення до ресурсів може бути порівнянна зі значимістю контактів усередині первинної мережі. У структурному відношенні учасники такої соціальної мережі утворюють менш відокремлену сукупність, так як вони одночасно є учасниками інших соціальних мереж. Соціальна мережа набуває рис конгломерату, в якому важко провести чіткі відмінності між окремими автономними сумами, структурні позиції більш рухливі, а склад учасників оновлюється.

Властивості замкнутих і відкритих соціальних мереж визначають неоднакові можливості двох типів мереж зберігати, накопичувати і розподіляти ресурси та інші блага. Замкнута структура мережі дозволяють ефективно зберігати вже наявні в її розпорядженні ресурси та інші цінності. Така структура полегшує виконання завдання утримання одного разу придбаних позицій індивідами і групами: вона обмежує контакти учасників мережі з зовнішнім середовищем, створюючи тим самим труднощі для проникнення в неї нових учасників, які претендують на накопичені ресурси. Разом з тим, замкнута структура соціальної мережі не може забезпечити виконання функції збільшення обсягу доступних ресурсів, так як основний канал їх отримання —

встановлення нових контактів за межами даної соціальної мережі. Переслідування такої мети учасниками соціальної мережі призводить до зміни характеру її структури, — вона неминуче трансформується в напрямку соціальної мережі відкритого типу [57].

Відкрита структура соціальної мережі забезпечують можливість отримання її членами доступу до нових ресурсів через контакти за межами даної мережі, що потенційно може збільшити сукупний обсяг ресурсів і цінностей, якими вони володіють. Відкритість соціальної мережі дозволяє її учасникам отримувати доступ до ресурсів інших мереж, використовуючи для цього зв'язку через структурні проломи. Запозичення ресурсів відбувається тим частіше, чим більше структура мережі забезпечує автономність окремих учасників, їх самостійність у встановленні зовнішніх контактів. Згідно Р. Бёрту, найбільшу користь з залучення ресурсів інших мереж здатні витягти ті індивіди, які виступили першопрохідцями у встановленні зв'язків через структурні проломи. У міру того, як зростає кількість учасників, які користуються однією і тією ж структурною проломом для отримання доступу до нових ресурсів, знижується гранична корисність використання цього каналу. Відкритість мережі позначає, що на її ресурси можуть претендувати нові учасники, що може збільшувати зацікавленість учасників в збереженні наявних ресурсів усередині мережі, і таким чином створювати передумову для оформлення більш замкнутою структури мережі [52].

З характеристики двох типів соціальних мереж можна зробити висновок, що їх загальною властивістю є здатність служити засобом розподілу ресурсів між учасниками соціальної мережі. Залежно від джерела отримання виділяють два типи ресурсів: мережеві ресурси, і контактні ресурси мережеві ресурси представляють собою ресурси, що знаходяться в розпорядженні учасників обмеженою соціальної мережі тісних контактів; вони належать індивідам, але можуть бути використані як загальний ресурс учасників мережі. Контактні ресурси представляють собою ресурси, безпосередньо не перебувають в розпорядженні тієї мережі, учасники якої отримує до них

доступ. Даний тип ресурсів стає доступним завдяки використанню між групових зв'язків-мостів через структурні проломи. Різні види ресурсів можуть піддаватися обміну всередині соціальної мережі і між різними соціальними мережами: матеріальні ресурси можуть бути звернені в визнання і влада, вона може служити способом отримання визнання і матеріальних благ і т.д.

Крім забезпечення доступу до ресурсів і їх утримання, соціальні мережі здатні підвищувати ефективність колективної діяльності індивідів. Замкнута мережу ефективно справляється із завданням мобілізації учасників соціальної мережі, забезпечує високу ступінь узгодженості їх дій, а соціальна мережа відкритого типу полегшує залучення нових учасників і, за даними ряду емпіричних досліджень, сприяє прояву інноваційних форм поведінки [53].

Можливості відтворення і накопичення соціального капіталу в рамках соціальних мереж залежить не тільки від їх структури, по і від мотивації акторів, які є їх учасниками. Оскільки соціальні мережі конституюється внаслідок потреб людей в задоволенні певних типів запитів (економічні, політичні, духовні та ін.), Реально існуючі мережі явно чи імпліцитно орієнтовані на задоволення тих чи інших потреб суспільства їх учасників. Представляється можливим виділити наступні чотири ідеальних типу соціальних мереж, ґрунтуючись на пріоритетною мотивації їх суб'єктів і фактичних результатах акумулювання соціального капіталу їх учасників:

- а) економічно-орієнтовані;
- б) політично-орієнтовані;
- в) статусно-орієнтовані;
- г) соціо-орієнтовані.

Економічно-орієнтовані мережі служать їхнім учасникам засобом забезпечення доступу до економічних благ, включаючи матеріальні ресурси, робочі місця, а також відповідну інформацію. Економічний мотив є основним фактором членства учасників соціальної мережі в ній, а економічні результати служать критерієм оцінки ефективності членства. Некономічні мотиви участі не виключаються, але вони носять підлеглий характер і можуть бути

конвертовані всередині соціальної мережі у вигляді економічного еквівалента. Так цінність збереження дружніх відносин між учасниками мережі може знаходити відображення в наданні взаємних преференцій при здійсненні економічних трансакцій, однак, якщо краще ставлення перешкоджають отримання економічних вигод, вибір робиться на користь максимізації економічних результатів.

Політично-орієнтовані мережі висловлюють прагнення їх учасників отримати, утримати або розширити обсяг політичної влади і впливу. Цій меті полегоджені структура і спосіб відтворення соціальної мережі. Якщо вона пов'язує індивідів, що не володіють істотним обсягом політичної влади і впливу, ймовірно формування відкритої структури такої мережі. В цьому випадку контакти через структурні проломи будуть пов'язувати учасників соціальної мережі з особами, які займають значні статуси в ієрархії владної стратифікації, забезпечувати доступ до важливих позицій всередині політичних інститутів [58].

Для учасників статусно-орієнтованих мереж характерно переважання репутаційних мотивів. Такими мотивами виступають: бажання підвищити соціальний престиж, отримати суспільне визнання, популярність або поліпшити суспільну репутацію індивіда і / або його групи. Даний тип соціальних мереж відрізняється тим, що ресурсні та владні можливості, в тій чи іншій мірі властиві всім типам соціальних мереж, використовуються індивідами інструментальні — як засобу досягнення репутаційних цілей. Досягнення зазначених цілей в кінцевому підсумку збільшує здатність соціальної мережі конвертувати репутацію в політичний вплив і економічні ресурси, проте така конвертація обмежується нормами і санкціями соціальної мережі до тих пір, поки він зберігає характер статусно-орієнтованої мережі і не стає економічно-або політично-орієнтованої сети.

Соціо-орієнтовані соціальні мережі об'єднують індивідів, які керуються альтруїстичними або партикуляристськими мотивами, Альтруїстичні мотиви можуть бути представлені прагненням до поліпшення добробуту, суспільної

репутації, морального стану інших осіб, громадських груп і суспільства в цілому. Партикуляристські мотиви являють собою прагнення учасників соціальної мережі зберегти існуючі норми, ритуали, типи зв'язків у рамках своєї спільності. Основною метою учасників мережі є відтворення соціальної та культурної ідентичності, атрибутом якої є членство в соціальній мережі і пов'язані з ним зразки поведінки і символи. Соціо-орієнтовані мережі здатні збільшувати суб'єктивну цінність участі в них як наслідок підвищення репутації та суспільного визнання суб'єктів. Однак, на відміну від статусно-орієнтованих мереж, даний ефект є «побічним продуктом» функціонування соціальних мереж даного типу, учасниками яких можуть не переслідувати такої мети свідомо.

Розглянуті типи соціальних мереж приймаються в якості ідеальних конструкцій; реально існуючі соціальні мережі в більшій чи меншій мірі наближаються до одного з ідеальних типів і знаходяться в динамічному стані накопичення змін. Соціальні мережі здатні поєднувати кілька типів мотивації учасників, а зміна інституційно-нормативних умов, в яких функціонує мережа, може призводити до зміни переважної мотивації акторів.

В процесі функціонування соціальних мереж відбувається відтворення соціального капіталу, одному з аспектів якого є здатність мереж акумулювати і розподіляти ресурси. Структура економічно-орієнтованих, політично-орієнтованих і, до певної міри, соціо-орієнтованих мереж підпорядкована завданню залучення і розподілу ресурсів. Чим більший обсяг ресурсів розподіляє соціальна мережа і триваліше вона функціонує, тим більше стійкі зв'язки складаються між її учасниками і вище суб'єктивна цінність цих зв'язків для їх учасників.

Іншим аспектом відтворення соціального капіталу в соціальних мережах є накопичення взаємних зобов'язань і зміцнення довіри між учасниками мереж. Ресурси, підтримка і визнання, що генеруються соціальними мережами, поширюється на окремих суб'єктів з очікуванням відшкодування в майбутньому, а обмін цими благами не є, на відміну від більшості випадків

економічного обміну, негайним і симетричним. У зв'язку з цим довіра і визнання зобов'язань є необхідними умовами функціонування дистрибутивного механізму соціальних мереж. Накопичення довіри і визнання взаємних зобов'язань може бути «побічним продуктом» діяльності, наприклад економічно-орієнтованих соціальних мереж, однак і ця мета також може свідомо переслідуватися їх учасниками. Дана особливість відтворення соціального капіталу була відзначена американським дослідником Ф. Фукуямою. На прикладі неформальних кредитних асоціацій у народів Східної Азії він доводить, що довіра не тільки є умовою функціонування подібних соціальних мереж, але і росте в міру повторення циклів кредитування і повернення кредитів учасниками асоціацій.

Слід зазначити, що інтенсивне позичання та розподіл ресурсів і благ соціальних мереж сприяє створенню дієвих соціальних санкцій, які є інструментами підкріплення довіри і способом забезпечення виконання взаємних зобов'язань. Добровільне виконання зобов'язань є важливим компонентом соціального капіталу, що дозволяє запобігати опортуністична поведінка і проблеми, викликані їм. Таким чином, довіра, ефективні соціальні санкції та дотримання зобов'язань є процесуально зумовленими компонентами соціального капіталу, пов'язаними з функціонуванням соціальних мереж.

На описі впливу факторів соціально-економічного, інституційного та нормативного макросередовища в процесі конституювання соціальних мереж, слід визнати наявність зв'язку як між мікро- і макро- так і між макро- і мікро- рівнями відтворення соціального капіталу. Зв'язок у напрямку мікрорівень - макрорівень проявляється в тому, що діяльність численних партикулярних соціальних груп і мереж служить основою для складання навичок колективної дії, формування локальної довіри і елементів культури громадської участі. Досвід діяльності партикулярних соціальних груп не забезпечує автоматичного оформлення макроструктурних компонентів соціального капіталу, проте, він може служити основою для складання більш широких між-групових соціальних зв'язків і розширення сфери довіри.

Ґрунтуючись на матеріалі викладеному у другому розділі, можна резюмувати такі підсумкові положення:

1. Зв'язок горизонтально інтегруючого і вертикально інтегруючого соціального капіталу є різними способами вираження його основної властивості, продуктивності — здатності забезпечувати доступ до благ і підвищувати ефективність цільових дій індивідів. Форми соціального капіталу піддаються аналітичному опису, оскільки кожна з них передбачає наявність виражених відмінностей компонентів, складових його реляційний і структурних аспектів.

2. Окремі компоненти соціального капіталу призводять до різних функціональних наслідків, які в більшій чи меншій мірі забезпечують реалізацію основної функції соціального капіталу, яка визначається як забезпечення доступу до благ. Різні компоненти соціального капіталу можуть бути згруповані в кластери за ознакою спільності функції (або групи близьких функцій) які виконують компоненти кожного кластера.

3. На описі впливу факторів соціально-економічного, інституційного та нормативного макросередовища в процесі конституювання соціальних мереж, слід визнати наявність зв'язку як між мікро- і макро- так і між макро- і мікро- рівнями відтворення соціального капіталу. Зв'язок у напрямку мікрорівень - макрорівень проявляється в тому, що діяльність численних партикулярних соціальних груп і мереж служить основою для складання навичок колективної дії, формування локальної довіри і елементів культури громадської участі.

РОЗДІЛ 3

ОПТИМІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

3.1. Стан соціального капіталу в сучасному українському суспільстві

Як вже було зазначено під «соціальним капіталом» розуміють соціальні норми, зв'язки та відносини, які можуть бути своєрідним ресурсом отримання актором або соціальними групами осіб реальних можливостей, вигоди від членства в певних соціальних мережах, організаціях тощо [2, с. 63]. Соціальний капітал є позитивним і негативним [21, с. 53-54; 50, с. 212]. Позитивний соціальний капітал генерується у відкритих соціальних мережах (так званих «групах Патнема»), відносини та діяльність в яких спрямовані на отримання суспільного блага. Негативний соціальний капітал утворюється в закритих соціальних мережах («групах Олсона»), члени яких переслідують корисливі особистісні та корпоративні цілі, не виробляють суспільних благ і цінностей, а створюють «кулуарні» блага, якими самі й користуються. «Групи Олсона» не тільки не приносять ніякої суспільної користі, але й наносять серйозну шкоду суспільству, оскільки їхні члени, як правило це державні чиновники та корупційно-олігархічні клани, поширюють корупційну поведінку, нівелюють морально-етичні цінності в суспільстві, незаконно збагачуються через корупційні схеми та обладки, «розпорошують» бюджетні кошти та природні ресурси держави, вступають в протиріччя із соціально значущими та макроекономічними інтересами, що призводить до уповільнення соціально-економічного та суспільного розвитку в цілому.

Аналіз стану соціального капіталу в Україні видається за доцільне здійснити шляхом визначення змін у позитивному соціальному капіталі, рівні життя та добробуту громадян, в соціальних відносинах і демографічному становищі країни. Проаналізуємо позитивний соціальний капітал, який

асоціюється з соціальними мережами. На макрорівні до позитивного капіталу в Україні слід віднести громадські об'єднання, які відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання» [24] є добровільними об'єднаннями фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних та інших інтересів. За організаційно-правовою формою громадське об'єднання може утворюється як: громадська організація, засновниками і членами якої є фізичні особи; громадська спілка, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи; громадські об'єднання можуть здійснювати діяльність, як юридичні особи (непідприємницькі, прибуткові товариства), так і без статусу юридичної особи; легалізовані профспілки та їх об'єднання; політичні партії, їх структурні утворення.

За даними Державної служби статистики України (далі – Держстатслужба України), на кінець 2018 р. у структурі соціального капіталу в Україні зареєстровано: 352 політичні партії та 251956 їх структурних утворень; 61090 центральних органів громадських організацій (з них 701 – із всеукраїнським статусом); громадських спілок – 718; професійних спілок – 4143, об'єднань профспілок – 1130 та благодійних організацій – 9799, з яких 89,9% становили благодійні фонди, 4,8% – благодійні установи та 5,3% – благодійні товариства [22]. Найбільша питома вага в структурі соціального капіталу в Україні за спрямуванням і видами діяльності припадала на оздоровчі та фізкультурно-спортивні організації (17,7%), громадські організації професійної спрямованості (10 %) та молодіжні організації (8,1 %) [22].

Аналіз даних Держстатслужби України дає підстави стверджувати, що впродовж 2014-2018 рр. спостерігається стала тенденція до повільного зростання кількості об'єднань громадян в Україні та в її регіонах. За виключенням 2014 р., за який відповідні показники тимчасово окупованої території АРК, м. Севастополя та частини зони проведення

антитерористичної операції не враховано. Іншими словами, динаміку формування соціального капіталу можна вважати в цілому позитивною.

Слід відзначити, що показники кількості зареєстрованих об'єднань громадян, які наводяться Держстатслужбою України, Мінюстом України, недержавними і міжнародними інститутами істотно відрізняються, що зумовлено різними офіційними методиками статистичного обліку. Крім того, варто брати до уваги, що за відомостями Держстатслужби України про результати своєї діяльності органам державної статистики прозвітувало 41,7% від загальної кількості центральних органів громадських організацій із статусом юридичної особи, інші не були знайдені за реєстраційними адресами, а відомості про їхнє розташування невідомі [22, с. 2]. Багато зареєстрованих в Україні громадських об'єднань не є постійно діючими, активними, або ж взагалі реально існуючими. Тобто, офіційна статистика дає змогу отримати точну інформацію про реальну кількість громадських об'єднань, а результати аналізу – об'єктивно та достовірно встановити тенденції розвитку позитивного соціального капіталу в Україні. [22]

У 2018 р. громадськими організаціями для своєї діяльності було отримано з різних джерел 4,1 млрд. грн., що на 7,3% більше за 2017 р. 45,7% вказаної суми коштів, або 1,9 млрд. грн. склали надходження від благодійності, 12,5% (510,9 млн. грн.) – від господарської діяльності створених громадськими організаціями товариств і підприємств, 11,1% (454,6 млн. грн.) – від членських внесків, 4,4% – з державного бюджету, 2,4% – з місцевого бюджету. Використання коштів громадськими організаціями в 2018 р. має таку структуру: витрати на благодійну діяльність – 26,7%, або 925 млн. грн.; оплата праці – 23,2%, або 803,6 млн. грн.; оплата послуг – 17,9%, або 621,1 млн. грн. [7, с. 3-4; 22].

Викладене вище дає підстави стверджувати про значну залежність громадських організацій в Україні від донорів, зовнішнього фінансування та недостатню фінансову підтримку розвитку позитивного соціального капіталу з боку держави. Для порівняння: частка фінансової підтримки з

державного та місцевого бюджетів у загальних доходах громадських організацій становить в: Україні – 6,8%; Чехії – 39%; Угорщині – 27%; Польщі – 24% [25, с. 10]. В умовах скорочення зовнішнього фінансування потенційним джерелом фінансового забезпечення, посилення життєздатності громадських організацій та розвитку соціального капіталу в Україні могло б стати здійснення ними комерційної господарської діяльності. Втім, відповідно до норм чинного українського законодавства громадські організації є непідприємницькими товариствами, здійснення підприємницької діяльності якими не передбачено. Такі норми не враховують рекомендацій міжнародного законодавства щодо правового статусу недержавних організацій, відповідно до яких громадським об'єднанням має бути надано право здійснювати на законних підставах безпосередньо будь-яку економічну, господарську або комерційну діяльність.

Серйозним недоліком функціонування позитивного соціального капіталу в Україні слід віднести недооцінку державою важливості громадських організацій в соціальному розвитку. У процесі розроблення та реалізацій соціальної політики, вирішенні важливих питань соціального розвитку державні чиновники демонструють закритість, нехтують конструктиву співпрацю та взаємодію з громадськими організаціями на рівноправних засадах, не бажаючи розглядати їх як партнера. Чиновники, які входять в закриті корупційні соціальні мережі незацікавлені до такого формату взаємовідносин, намагаються зберегти «статус-кво», приховано або прямо протидіючи будь-яким нововведенням, які ставлять під загрозу розкриття громадськими організаціями своїх бюрократичних пасток, корисливих або внутрішньовідомчих інтересів корупційних схем та обладок. Варто також відзначити, що представники громадських організацій не мають належного досвіду співпраці з органами державної влади щодо формування та здійснення контролю за реалізацією соціальної політики, виконанням завдань, пов'язаних з соціальним розвитком. Низький рівень кваліфікації, відповідних практичних вмінь і навичок у представників громадських

організацій, відсутність державних програм навчання та підвищення їх кваліфікації є також недоліком формування та розвитку позитивного соціального капіталу в Україні.

З метою визначення масштабів впливу соціального капіталу на соціальний розвиток в Україні проаналізуємо динамічні зміни окремих показників. Отримані результати аналізу зіставимо з індексами сприйняття корупції, як показника негативного соціального капіталу. Сім'я є первинною ланкою формування соціального капіталу. Нині в українському суспільстві виразною є тенденція до руйнування сімейних відносин. Офіційні статистичні дані кількості шлюбів і розлучень [30, с. 334] свідчать, що в Україні з 1990 р. до 2014 р. середній показник кількості: шлюбів склав 7,24 на 1 тис. осіб наявного населення; розлучень – 3,73 на 1 тис. осіб наявного населення. Тобто, в Україні майже кожний другий зареєстрований шлюб розпадається.

Звісно, що такий стан справ негативно позначається на потенціалі соціального капіталу в Україні, нівелює та дискредитує усталені в суспільстві моральні цінності. Тенденцію до зростання кількості розлучень можна певною мірою пов'язати з зовнішньою та внутрішньою трудовою міграцією економічно активного населення, а точніше сальдо зовнішньої (за межі країни) та внутрішньої (в межах країни) міграції. Громадяни від'їжджають за межі територій регіонів, країни, в яких відносно нижчий рівень життя в місця з кращими умовами проживання, можливостями працевлаштування, вищими рівнями заробітної плати, добробуту тощо. Відкритість економіки, зовнішніх ринків праці стимулює соціальні верстви населення активно включатися в міграційні потоки задля пошуку роботи, підвищення доходів родин у більш «заможних» регіонах, країнах. За підрахунками вітчизняних експертів кількість трудових мігрантів, заробітчани за межами України є традиційно високою та складає не менше 2,5-3 млн. осіб [23, с. 623-624].

Аналіз кількості наявного населення України [23, с. 618] дає підстави констатувати, що в 2018 р. порівняно з 2000 р. населення країни зменшилося на

3,1 млн. осіб та на 9,0 млн. осіб порівняно з 1991 роком. Аналізом складу населення виявлено, що основною причиною цих втрат є скорочення населення економічно активного та репродуктивного віку, зокрема за рахунок зростання міграції, еміграції та зниження природного приросту. Багато трудових мігрантів, працевлаштувавшись, забирають з собою своїх близьких. Знижується народжуваність в репродуктивно активних групах жінок 15-19 і 20-24 років. Водночас, існує тенденція до зростання питомої ваги осіб у віці 60 років і старші: з 18,0% у 1989 р. до 21,4% в 2017 р. Кількість пенсіонерів в Україні складає приблизно 14 млн. осіб. Починаючи з 2006 р. до нині показник кількості пенсіонерів у розрахунку на 1 тис. населення перевищує 300 осіб [23, с. 638]. Експерти прогнозують, що до 2035 р. питома вага осіб віком 60 років і старші може зрости до 27%. З 1991 р. в Україні спостерігається природне скорочення населення (кількість померлих перевищує кількість народжених): середній показник за період 1991-2018 рр. на 1 тис. наявного населення склав – 5,8 осіб. Україна займає 121 місце в світі за показником середньої тривалості життя при народженні, який на 2,7 роки нижче середнього в регіоні Європи і Центральної Азії. Таким чином, демографічний стан України негативно впливає на формування соціального капіталу. Стрімке демографічне старіння, депопуляція, масштабний міграційний відтік економічно активного населення, уповільнюють темпи економічного зростання та соціального розвитку країни.

Важливим з точки зору оцінки взаємообумовленості впливу соціального капіталу на соціальний розвиток в Україні є аналіз показників доходів і витрат населення. Аналіз відповідних статистичних даних [23, с. 626], розрахованих автором як середні показники за 2005-2018 рр., в цілому дають підстави зробити висновок, що рівень життя українців є низьким. Незважаючи на те, що динаміка змін реальних наявних доходів населення в цілому є позитивною, а їх зростання складає від 5,3% до 23,9% (відповідно до попереднього року), структура доходів і витрат домогосподарств є недостатньо сприятливою для формування і

нагромадження соціального капіталу в Україні. Так, основними складовими доходів населення в 2005-2018 рр. були: 42,5 % зарплата; 37,8% соціальні допомоги та трансферти. Структура сукупних витрат і заощаджень в середньому за досліджуваний період є такою: 53,9% продукти харчування та безалкогольні напої; 33,9% непродовольчі товари та послуги; 9,3% неспоживчі сукупні витрати. Частка доходів, яку отримує населення України у формі соціальної допомоги є значною. Таку складову доходів мають отримувати соціально вразливі верстви населення. Структура сукупних витрат домогосподарств також є підтвердженням низького рівня життя українців, оскільки майже 88% таких витрат є споживчими, 12% – неспоживчими. Відомо, що збільшення сукупних витрат домогосподарств з одночасним зменшенням сукупних їх доходів зумовлює підвищення питомої ваги державної соціальної допомоги вразливим верствам населення. Практика також свідчить, що в розвинутих країнах світу співвідношення сукупних споживчих і неспоживчих витрат є діаметрально протилежним. У таких країнах сукупні доходи населення мають стійку тенденцію до зростання, а сукупні споживчі витрати в 1,5-3 рази менші за відповідні витрати населення України.

В умовах постіндустріального суспільства, в якому важливого значення набувають довіра, соціалізація економіки, необхідність у соціальному капіталі є безальтернативною. Світова практика також засвідчує, що сучасні процеси глобалізації посилюють соціально-економічну нерівність і поляризують суспільство. Серйозними викликами сьогодення є поглиблення диспропорцій у доходах багатих і бідних, що негативно позначається на соціальному розвитку. Диференціація матеріального добробуту громадян призводить до зниження їхньої довіри до державних інституцій, посилює соціальну напругу тощо. В Україні диференціація населення (домогосподарств) за рівнем матеріального добробуту є також значною. Найнижчі показники зафіксовано в Тернопільській області, а найвищі – у м. Києві. Диференціація за рівнем матеріального добробуту населення в Україні зумовлює високий рівень соціальної напруженості, стримує формування та розвиток позитивного

соціального капіталу, негативно впливають на рівень життя та соціальному розвитку країни.

Негативний соціальний капітал є нині дуже серйозною проблемою, яка знижує темпи соціального та економічного розвитку в Україні. До проявів негативного капіталу міжнародні експерти відносять широкий спектр корупційних дій: від дрібного хабарництва державних чиновників до завищених цін договорів про державні закупівлі, «відкатів», здійснюваних політичними лідерами крадіжок державного майна, коштів з державного бюджету в значних розмірах. За оприлюдненими даними вищих посадових осіб щороку українське суспільство втрачає приблизно 20 млрд. грн., які не надходять до бюджету або викрадаються через корупційні схеми, наслідком чого є недоотримані пенсії, застаріла соціальна інфраструктура тощо. На критично високий рівень корупції в Україні вказують МВФ, Світовий банк та інші міжнародні фінансові інститути. За експертними висновками, корупція в нашій державі не тільки залишається на критично високій межі, але в порівнянні з іншими країнами світу має тенденцію до погіршення. У цьому контексті здійснимо аналіз відповідних офіційних статистичних даних, документів, соціологічних опитувань, на базі результатів яких визначимо вплив соціального капіталу на соціальний розвиток в Україні.

Справді, за результатами багатьох досліджень, проведених міжнародними інституціями, нашу державу, починаючи з 1998 р. незмінно відносять до найбільш корумпованих країн у світі. Переконливим свідченням цього є індекси сприйняття корупції (далі ІСК) і порівняльні рейтинги [44], які розраховують в Transparency International (далі ТІ). ТІ є Індекс сприйняття корупції розраховується за результатами опитування громадян, іноземців, підприємців і аналітиків в окремо взятій країні. ІСК оцінюється за 10-ти бальною шкалою: 10 балів – найнижчий рівень корупції; 0 балів – найвищий рівень корупції. ТІ – міжнародна недержавна організація, що досліджує проблематику та рівень сприйняття корупції в країнах світу. найвпливовішою міжнародною організацією, яка, починаючи з 1993 р., проводить щорічні

дослідження та оцінює рівні корумпованості окремо взятої країни та регіонів світу за ІСК, а також інформує громадськість про стан корупції в світі.

Аналіз статистики [44] дає змогу зробити такі висновки: рейтинги ІСК для України залишаються протягом 1998-2018 рр. незмінно високими — рейтинги ІСК у періоди 1998-2004 рр., 2012-2018 рр. наближаються до показника загальної кількості держав серед яких проводилися дослідження, що означає критично високий рівень корупції; тенденція до зниження рівня сприйняття корупції в Україні є в 2012-2018 рр., 2014-2015 рр. Вражає також і те, що в таблицях щорічних ІСК та порівняльних рейтингових оцінок корупції Україна межує з такими «неблагополучними» країнами, як Камерун, Зімбабве, Судан, Нікарагуа, Нігерія, Мозамбік. У 2018 р. рейтинг ІСК в Україні становив 130 місце з 168 країн. Очевидно, що Україні вдалося підвищити цей рейтинг завдяки більш критичному порівняно з попередніми роками ставленню громадськості до корупціонерів. Сьогодні кількість гострих журналістських розслідувань і матеріалів про прояви негативного соціального капіталу зростає в ЗМІ, що змушує владу певною мірою реагувати на них [44].

Розвитку позитивного соціального капіталу в Україні перешкоджає толерантне ставлення громадськості до корупційних проявів. Результати багатьох проведених соціологічних опитувань та аналітичних досліджень корупції в інститутах держави свідчать, що в Україні приблизно 90% респондентів розглядають корупцію як звичне явище, сервісний або вимушений спосіб розв'язання проблемних питань. Корупційні прояви найбільше мають місце в процесі підприємницької діяльності, в органах державної влади (суди, прокуратура, податкова інспекція, митниці тощо). Насторожує те, що тільки 5% населення у разі вимагання хабара готові поскаржитися, звернутися до правоохоронних органів, суду, менш ніж 2% – до ЗМІ, громадських організацій [11].

Виразною в Україні є тенденція до невдоволення громадян, їх недовіра до органів державної влади. Так, результати дослідження

громадської думки (настроїв, оцінок, суджень і поглядів) в Україні свідчать, що населення незадоволене роботою уряду та змінами в більшості сфер суспільного життя. За цими показниками Україна перебуває на останніх місцях у списку 26 країн-учасниць Європейського соціального дослідження. Українці найменше серед інших держав Європи задоволені своїм життям в цілому, досить песимістично ставляться до перспектив розвитку своєї держави та віддають перевагу матеріальним, а не моральним цінностям [11, с.7].

Рівень задоволеності громадян є відображенням їхньої оцінки ефективності функціонування державних інститутів, які формують і реалізують соціальну політику. Складається небезпечна ситуація, в якій громадяни внаслідок невдоволення роботою уряду, інших інститутів держави втрачають довіру до них, залишаючись на одинці зі своїми соціально-побутовими проблемами, замикаються в собі та послаблюють інтерес до громадського контролю за державою. Значний дисонанс, невідповідність між декларованими політиками цілями та практично досягнутими ними результатами призвели до критично низького рівня довіри до держави. Соціальний розвиток України супроводжуються зростанням відчуття невдоволення, недовіри з боку її громадян, соціальною напруженістю та порушенням консолідації. Недовіра відштовхує громадян від участі у громадських об'єднаннях, знижує рівень їхньої активної громадянської позиції, що є вирішальним чинником у протидії корупції. Громадяни демонструють досить низький рівень зацікавленості в членстві в «групах Патнема» та відчувають свою «маргінальність» у «групах Олсона». Останні соціальні мережі є для пересічних громадян закритими, «елітарними» об'єднаннями, які відірвані від їхніх інтересів та очікувань. Низький рівень матеріального добробуту спонукає українців пристосовуватися до «несправедливих» реалій соціального розвитку, шукати оптимальний формат поведінки, який би гарантував, передусім, перспективу самореалізації.

У реаліях сьогодення, що характеризуються зниженням доходів населення, заробітної плати, підвищенням рівнів безробіття, міграції, корупції, злочинності та ін., у соціальній сфері складною постає проблема зубожіння більшості українців, яка супроводжується боязню людей втрати ресурси для виживання, масовою їх невротизацією, гальмуванням процесів формування соціального капіталу. Українці, як суб'єкти позитивного соціального капіталу, є значною мірою деморалізованими та зубожілими. В Україні застійною та хронічною є тенденція підвищення рівня бідності населення, включаючи працюючих осіб, значної їх поляризації за доходами та маргіналізації. Сьогодні реальні доходи населення продовжують знижуватись: майже кожен третій українець перебуває за межею бідності, кожен третій — отримує доходи нижчі за прожитковий мінімум. Анахронізмом в Україні є те, що зарплата в бюджетній сфері не гарантує економічно активним громадянам уникнути зубожіння: чотири п'ятих домогосподарств, члени яких працевлаштовані є бідними. Соціальна політика в Україні донині є патерналістською, що призводить до того, що переважна частина населення країни матеріально залежна від держави.

Результати проведеного в 2016 р. опитування [8] засвідчили, що зубожіння українських домогосподарств супроводжувалося їх песимістичними настроями, жалкуванням за радянським минулим: 57% малозабезпечених громадян України шкодували за колишнім СРСР; 40,5% опитаних вважало, що було б краще, якби все залишалось так, як було в Радянському Союзі до 1985 р. Найбільше шкодували за колишнім СРСР мешканці Сходу (56%), Центру (42%) та Півдня (35%), менше – Заходу (23%). Такі песимістичні настрої та розчарування в Україні регулярно «підігрівалися» в періоди виборчих кампаній політиками, їхнім популізмом, авантюризмом та сепаратистськими закликами. Песимізм особливо притаманний особам старшого віку, в яких спостерігається успадкована з часів СРСР психологічна залежність від держави, покладання на неї вирішення побутових проблемних питань. Такими настроями скористалася Російська Федерація, яка

грубо порушила норми міжнародного права, анексувавши Крим та вдалася до збройного конфлікту на Сході нашої країни. Ці найтрагічніші в новітній історії України події свідчать, що нехтування розвитком соціального капіталом призводить не тільки до посилення невдоволення, соціальної напруженості та погіршення соціального розвитку, але містить у собі реальну загрозу незалежності держави, її суверенітету.

Світова практика переконує, що важливою умовою соціального розвитку та ефективного функціонування громадянського суспільства є довіра. Експерти відзначають, що українцям притаманне недовірливе ставлення до оточуючих, суспільних і державних інститутів та надання більшої значущості соціальним зв'язкам на найнижчому рівні — родичі, друзі, співробітники, клани. Варто зазначити, що історично українському населенню протягом тривалого часу доводилось виживати, а робити спільно, родинно було легше, ніж індивідуально. За рівнем довіри до людей українці займають одне з останніх місць серед населення європейських країн. Україна випереджає тільки Туреччину, Румунію, Росію, Португалію, Болгарію і Грецію. Українці більш схильні до таких цінностей, як «комфортність» і «збагачення», «традиція», і менше — до таких як «відкритість для змін» та «ініціативність» [34, с. 11-12]. Низький рівень довіри громадян до соціальних інститутів, політичних партій, громадських об'єднань, залучення їх до процесу прийняття важливих рішень є серйозними проблемами розвитку позитивного соціального капіталу в Україні. Результати опитувань [27] є переконливим підтвердженням, що в українському суспільстві рівень довіри майже до всіх державних інституцій є низьким. Довіра до громадських організацій, як свідчить аналіз динамічних змін даних дослідження, зростає (з 22,5% до 39,5%), а недовіра — знижується (з 56,3% до 45,5%). Таким чином, результати опитування дають підстави стверджувати, що довіра до громадських організацій в Україні має стабільну тенденцію до зростання, що є підґрунтям для формування соціального капіталу в країні.

Як підсумок, можна констатувати в цілому незадовільний стан соціального капіталу в Україні. Водночас є ростки позитивного соціального капіталу. Насамперед йдеться, про поступове формування мережі громадянського суспільства, до якої долучаються громадські організації, громадські спілки, профспілки та їх об'єднання, політичні партії та їх структурні утворення. Незважаючи на позитивну динаміку формування позитивного соціального капіталу в Україні, фінансове забезпечення і державна підтримка його розвитку є недостатніми.

3.2. Освіта як фактор оптимізації розвитку феномену соціального капіталу в Україні

Освітні заклади формують інтелектуальний, моральний і соціальний рівень населення, закладають основи майбутнього рівня взаємовідносин і співробітництва. «Професійна освіта є не просто передачею певних фактів, знань та методик. Це також процес навчання моральним нормам, завдяки яким професійні стандарти стають вищими за власні інтереси професіонала... одна із переваг, яку дає така вища освіта, полягає у тому, що вона культивує певні норми, які стають важливим джерелом соціального капіталу», – зазначає один з провідних дослідників у сфері соціального капіталу Ф. Фукуяма [37]. Довіра є основною характеристикою соціального капіталу і ми бачимо, що від рівня освіти і освіченості залежить рівень довіри в суспільстві. Схематично взаємозв'язок між освітою та соціально-економічним розвитком можна показати таким чином.

Освіта є не лише джерелом накопичення соціального капіталу, а й основою для соціально-економічного розвитку суспільства. Т. Натхов довів, що «середній рівень освіти в регіоні є єдиним показником, що стійко корелюється з рівнем довіри. На індивідуальному рівні освіта – головний фактор довіри, а також участі у некомерційних організаціях та асоціаціях. Наприклад, кожний додатковий рік навчання збільшує вірогідність позитивної відповіді на питання

про довіру на 5 %» [12, с. 66]. Подібних висновків дійшли американські вчені на чолі з Е. Глесером, які дослідили детермінанти довіри і надійності в студентському середовищі. Так, лише 28,5 % американців без диплому про середню освіту, вважають, що більшості людей можна довіряти. Показник довіри є значно вищим у американців з дипломом про середню освіту – 43,0 % і з дипломом коледжу – 61,8 % [63].

Розвиток соціального капіталу безпосередньо пов'язаний із зрушеннями в освітньо-професійному розвитку працівників. Передумови для освітньо-професійного розвитку працівників в Україні такі. За рівнем глобальної конкурентоспроможності, який визначається щороку на Всесвітньому економічному форумі, після покращення позицій у 2017 р. (73 місце) Україна втратила 11 сходинок і у 2018 р. посіла вже 84 місце із 148 країн світу. В цілому, Україна зберігає свої конкурентні переваги в освітньому просторі. Це досягається за рахунок великого розміру внутрішнього ринку (38 місце) і традиційно гарної системи освіти, яка загалом забезпечує доступ до всіх рівнів освіти.

Так, у 2017 р. Україна займала 43 місце за показниками вищої освіти і професійної підготовки та 57 місце у початковій освіті (у 2018 р. – 47 та 54 місця відповідно). Гарні результати в освіті повинні були б забезпечити і інноваційний розвиток країни. Проте ситуація за рівнем інноваційності у 2017 р., що засвідчило 93 місце (у 2016 р. було 71 місце) [61, 63]. І хоча Україна має непогані показники щодо інженерного і наукового складу працівників, на стан освітньо-професійного розвитку населення нині негативно впливають деформації ціннісних орієнтирів, що веде до втрати довіри до вихователів, вчителів, викладачів, майстрів-наставників на виробництві, тобто до руйнацій соціального капіталу.

Йдеться про падіння престижу, цінності освіти, недооцінку праці освітян, незатребуваність багатьох знань, отримуваних у навчальних закладах, мала імовірність працевлаштування після отримання диплому. Останнє породжується дисбалансом у взаємодії ринку праці і ринку освітніх послуг.

Проте всі ці протиріччя породжують і поширюють серед молоді негативне ставлення до ролі освіти і професійного зростання, небажання прикладати зусилля до власного інтелектуального розвитку. Як наслідок, виникає явище формалізму в отриманні знань, підвищенні кваліфікації. Соціологічні опитування показують, що лише 11,9% громадян України вважають гарну освіту запорукою успіху в країні [34, с. 322]. Ціннісні орієнтації в цьому напрямі знецінює відсутність тісної залежності матеріального добробуту від рівня освіти.

Дослідження особливостей українського трудового менталітету українського суспільства підтверджують деформацію трудової свідомості. Семикіна підкреслює, що «у багатьох працівників формується зрівняльна трудова психологія, формальне відношення до отримання освіти, соціальна заздрість, руйнується вікова традиція відношення до праці як до цінності» [25, с. 89].

Крім того, в Україні істотними перешкодами покращення рівня конкурентоспроможності є недосконалий розвиток інституцій, які безпосередньо пов'язані з рівнем розвитку соціального капіталу. Як зазначає, О. Грішнова, «на макрорівні соціальний капітал можна визначити як сукупність норм, традицій, цінностей і довіри, що через систему специфічних структурних форм та інституцій визначає характер суспільної взаємодії. На рівні суспільства соціальний капітал сприяє розвитку демократії, людському розвитку та досягненню суспільного добробуту» [5, с. 22]. Однак, в Україні про нерозвиненість інституцій свідчить негативна динаміка: у 2017 р. – 132 місце у світі, а у 2018 р. – 137 місце із 148 країн). Сюди відносяться зокрема такі негативні прояви зруйнованого соціального капіталу нації (дані 2018 р.): порушення прав власності (143 місце), нецільове використання бюджетних коштів (122 місце), низька довіра до політиків (117 місце), фаворитизм у прийнятті рішень чиновниками (133 місце), хабарі та наявність неформальних платежів (130 місце) та низька корпоративна етика (130 місце) [64].

У Національній доповіді «Новий курс: реформи в Україні 2010-2015» зазначається, що саме на основі формування, нагромадження, використання соціального капіталу суспільства можливе досягнення добробуту. Рисами суспільного життя мають стати взаємоузгодження соціальних інтересів, функціональне доповнення та неупередженість у діалозі між соціальними верствами, соціальна довіра й спільні цінності як підвалини суспільної стабільності [13, с. 10].

За соціологічними дослідженнями, 49,6 % вважають, що вища освіта необхідна в будь-якому випадку сучасній людині, 37,6 % вважають, що вища освіта необхідна для досягнення успіху в житті. Нажаль, 12,3 % респондентів вважають, що вища освіта взагалі не потрібна [34, с. 525]. Також, задоволеність рівнем освіти в Україні залишається низькою, що свідчить і про рівень освіти, і про можливість громадян для її отримання. Повністю і скоріше задоволені освітою лише 42,1 %, а тих, хто не задоволений – 36 % [34, с. 524].

Злам цінностей, що досі відбувається в країні, переорієнтація на індивідуальні інтереси впливає і на освітньо-професійний розвиток працівників [34, с. 356].

У цілому, потребу у підвищенні свого освітньо-кваліфікаційного рівня відчують лише 45,3 %. Це менше половини. Практично кожен п'ятий працівник взагалі не відчуває потреби у покращенні якості своєї робочої сили. Цей суттєвий показник характеризує втрату цікавості до роботи, зниження продуктивної праці, відсутність розуміння важливості саморозвитку для покращення свого, та і в цілому суспільного добробуту. Не менш важливою є творча складова у процесі праці. Прагнення трудової творчості є запорукою економічного зростання і трудового колективу, і конкурентоспроможності підприємства. Нажаль, творче ставлення до роботи вважають притаманним лише 44,4 % і змістовну працю мають лише 47,3 % громадян України [16].

Отже, освіта як фактор розвитку соціального капіталу виступає інструментом удосконалення соціальних інститутів взаємодії між різними верствами населення, налагодження суспільного діалогу, знаходження

спільних норм поведінки і ціннісних орієнтацій населення, що зумовлюватимуть як культурний, так і освітньо-професійний розвиток індивіда. Грунтуючись на засадах довіри і співпраці як основних якісних характеристиках соціального капіталу, можна досягти успіхів у трудовій сфері, прояву творчого потенціалу, активізації новаторства і трудової творчості. Звичайно всі ці елементи є джерелом підвищення продуктивності індивіда як працівника так і громадянина, покращення конкурентоспроможності підприємств на національному та міжнародному ринках, інноваційної спрямованості розвитку держави в цілому.

3.3. Довіра як інтегральний показник оптимального розвитку соціального капіталу в Україні

Довіра як фактор, інструмент та засіб накопичення соціального капіталу відображає актуальний, минулий, індивідуальний і соціальний досвід актора, соціальної групи, соціуму. Атмосфера довіри відтворює архетипи і задає норми взаємин. Довіра несе в собі соціальну пам'ять. Через механізм довіри забезпечується накопичення і розвиток соціального капіталу, який легко втратити, і дуже складно знову формувати і накопичувати.

Аналіз методологічних підходів дозволив визначити категорію довіри як динамічне поняття, що характеризується неоднозначністю трактувань. Як узагальнене визначення довіри доцільно розглядати як матрицю соціальних інтеракцій, «цементом» механізмів взаємодії на свідомих і інтуїтивних рівнях соціальних відносин.

Оскільки довіра проявляється саме в діяльності, то необхідними формами довіри в рамках діяльності особистості виступають солідарність, співпереживання, сприяння, співробітництво акторів. Саме ці конкретні форми довіри найбільш очевидним чином показують, що довіра формує суспільство як соціальну, культурну, господарську і духовну єдність людей, як органічно організовану соціальність. У структурі такої соціальності всі інші мотиватори

діяльності набувають суто робоче, підпорядковане значення. Так, мотив прибутку, доходу, вигоди, успіху, який сьогодні ідеологами монетаризму декларувався як ключового для розвитку економіки постіндустріального типу, виявляється фальшивим і цілковито не абсолютним. Набагато більшого практичного значення для господарського розвитку набуває мотив причетності, солідарності, співдружності, тобто в кінцевому рахунку, мотив довіри [4].

Тим самим довіра може бути визначений як інтегральний показник характеру і розвиненості соціального партнерства як на рівні суспільства, так і окремих його сфер на основі міжособистісного, між групового, освітніми підґрунтями взаємодії, що покликане забезпечити узгодженість, стійкість життєдіяльності соціуму. Воно виступає продуктивною соціальною конструкцією, заснованою на надійності, тривалості і міцності соціальної взаємодії. Недооцінка цього фактора взаємодії призводить до нераціональних витрат в часі і ресурсах, до непередбачуваності, невизначеності, ризиків в різних сферах суспільного життя, до зниження адаптаційного потенціалу населення.

Довіра виступає способом накопичення соціального капіталу, основою соціальної злагоди. Саме довіра (за критеріями глибини, якості, довго строкowości, багатовекторності, за наслідками — взаємовигідності) формує орієнтацію, здатність, бажання і готовність до балансу соціальних інтересів, до співпраці, діалогу, партнерства, асоціювання. Становлення і інституціоналізація системи соціального партнерства між соціальними суб'єктами, між їхніми цілями і засобами, ресурсами, між виробництвом і споживанням, між примусом і згодою забезпечує передбачуваність, визначеність, профілактику і попередження ризиків суспільного життя, перш за все в соціально-трудої сфері.

Відносини довіри-недовіри між соціальними акторами в будь-якій сфері носять або конструктивний, або, навпаки, деструктивний характер. В першому випадку виникає, розуміння, діалог між соціальними суб'єктами; при недовірі виникає втрата зв'язків, звуження і трансформація соціальних мереж, зміна

партнерів, обмеження, ігнорування соціальних інтересів партнера, формування негативного іміджу.

Атмосфера довіри між індивідами, соціальними групами, соціальними суб'єктами, а також до інституцій визначає соціальну ефективність спільної діяльності, взаємовигідність, знижує непрямі економічні витрати і ризики, що забезпечує надійність, гарантованість, певного роду стабільність в соціальних відносинах на всіх рівнях, зміцнює цілісність соціальної тканини і перетворює соціальні мережі суспільства. Це сприяє його сталого розвитку та процвітання, незалежності і самодостатності, що в нестабільних умовах ринку є життєво необхідним і для самого суспільства, і для кожної людини, що живе в ньому. Один з найвідоміших американських бізнес-консультантів Р. Б. Шо в своїй книзі «Ключі до довіри в організації» [34] обґрунтовує чотири рівні впливу довіри на діяльність соціальних груп і організацій, які демонструють форми розвитку і накопичення соціального капіталу на виробничому рівні. Довіра забезпечує:

1) організаційний успіх: через довіру делегуються повноваження людям, командам і групам для реалізації широкого діапазону стратегічних цілей, що працює на загальний успіх;

2) ефективність командної роботи, яка залежить від здатності людей до взаємного співробітництва та взаємодовіри при реалізації спільних цілей;

3) міжособистісне співробітництво, яке обумовлює точність і повноту обміну інформацією, накопичену навколо цілей, готовність йти разом на ризик і долати труднощі. Їх прояв безпосередньо залежить від рівня довірчих відносин в групі.

Але головним фундаментом, сутнісним ядром феномена довіри виступає принцип відповідності слова і справи, теорії і практики, суб'єкта і об'єкта, прямого і зворотного зв'язку між ними. Дотримання принципу відповідності є основою посилення і зростання довіри до сакрального рівня (віри), що не вимагає яких-небудь логічних або раціоналістичних обґрунтувань. повернення значної частини нашого суспільства з атеїстичного минулого до сакрального

стану як раз і означає відповідь на питання: кому ж вірити? Віра в партію виявилася зруйнованою дією партійних функціонерів з розвалу держави і власного збагачення. Віра в уряд виявилася зруйнованою колосальною корупцією і масовим зубожінням народу. Для багатьох людей залишилася лише віра в Бога, а через неї — довіру до церкви. Зростання числа віруючих (православних, мусульман, представників інших конфесій) переконливо ілюструють зростання довіри наших співгромадян до інституту церкви. Процеси сакралізації і наростання релігійності в нашому суспільстві доводять лише те, що в основі довіри все-таки лежить перш за все віра, що довіра по відношенню до віри вдруге, є похідним. Звідси можна зробити висновок про те, що відновлення громадської та особистої довіри до будь-яких соціальних інститутів можливо тільки на ґрунті відповідності, на основі відновлення принципу еквівалентності. Ці висновки наочно ілюструють емпіричні дослідження.

Так, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН Україна за 2018 р [34, с. 545] населення України висловило максимальний рівень довіри сім'ї та родичам 94,4%, високим залишається рівень довіри колегам по роботі - 49,5% і сусідам - 49,1%, а також співвітчизникам - 43%, незначно, але підвищився рейтинг довіри до церкви і духовенства - 52% (як факт сакралізації свідомості). Третя частина населення України довіряє засобам масової інформації (29,9%) і армії (27,7%). Рівень довіри до місцевих органів влади і до Президента майже збігається з рівнем довіри астрологам (відповідно 15,8 і 15,3%), а показники довіри до профспілок і приватних підприємців — майже рівні (14,8-14,5%). Всім іншим державним інститутам українське населення висловило вкрай низький рівень довіри [62].

Характерною особливістю співвідношень довіри — недовіри є те, що населення країни зневірене в тих соціальних структурах та інституціях, які покликані забезпечувати індивідуальну, колективну, соціальну, ринкову, державну безпеку і порядок, що є значним гальмом для розвитку і людського потенціалу і самого українського суспільства. Так, не довіряють поліції 63%

опитаних, прокуратурі – 65%, судам – 67%, уряду – 68%, політичним партіям – 70%, Верховній Раді – 72%. В цілому ж соціальний простір відчуження між людиною і суспільством велике за своїми масштабами і небезпечно за своїми наслідків. У 2018 р кількість згодних із твердженням «Нікому недовіряти — найбезпечніше» склало більше половини населення країни – 57%, що свідчить про пухкості, слабкості соціальної тканини суспільних відносин в українському суспільстві. Одна з головних небезпек становища полягає в тому, що громадські умови не формують сприятливе поле для формування і накопичення соціального капіталу, для зміцнення внутрішньої цілісності суспільного організму, для солідаризації соціальних груп, що перешкоджають збереженню і розвитку соціального капіталу України [15].

Не можна не погодитися з М. Шульгою [40, с.106] в тому, що українське суспільство поступово «дрейфує на узбіччя», існуючи в умовах тотальної недовіри, яке підриває його життєздатність. Тепер форми життєдіяльності набувають або індивідуальний, або камерний характер, що свідчить про розширення автономізації. Нестійкий, мобільний, мінливий соціальний статус особистості призводить до того, що вона виявляється без стійких ідентичностей [39, с.102]. Художня література першою зафіксувала таку модель особистості і визначила її як «людина без властивостей». Коли руйнується (або послаблюється) інституційна, формальна структура суспільства, поглиблюється соціальна аномія і відбувається відхід від комунітарних цінностей, неформальні соціальні мережі стають тією первинною структурою, на рівні якої зупиняється руйнування соціальної організації суспільства, відбувається демодернізація соціальної системи. Суть демодернізації, на думку О. Демківа, полягає в поглибленні залежності від неформальних соціальних мереж, хоча це, без сумніву, є лише одним з вимірів процесу демодернізації [6].

У цьому контексті необхідно переосмислювати роль і механізми довіри в умовах переконфігурації соціуму, заснованої на розвитку і зміцненні соціальних мереж від мікро- до макро рівня, що в підсумку повинно працювати на прогрес і розвиток індивіда на благо цілого, як і ціле на благо індивіда.

Тенденції до глобалізації ускладнюють процеси життєдіяльності, вимагають вдосконаленого механізму комунікації та кооперації, оскільки глобальна соціальна система відрізняється високою диференційованістю, складністю, багатомірністю, невизначеністю, ризиком. Розмиваються межі ідентифікацій, ризик супроводжує практично всю соціальну діяльність, всі комунікації та інтеракції. Спостерігається дифузія довіри і ризику, коли довіра і виробляє, і редукує глобальний ризик. Сучасна архітектура довіри вимагає будівництва взаємодовіри і попередження виникнення і розвитку зазначених ризиків, що перш за все відбивається на добробуті і людини, і суспільства. Економіка, ринок не можуть існувати поза відносин довіри і кооперації, ринок відтворює довіру як свій специфічний «товар», свою передумову і результат. Однак, незважаючи на те, що довіра інтенсифікує у відносинах обміну і взаємодії, знижує транзакційні витрати обміну, і забезпечує економічну ефективність, підвищення ступеня довіри або досягнення його оптимального рівня залишається реальною проблемою ринка і економіки.

Таким чином, в системі суспільних відносин феномен довіри є:

- 1) основним ресурсом формування і накопичення соціального капіталу, інтегратором, який утворює соціальну цілісність;
- 2) відображенням актуального в цьому і минулому досвіду соціальних взаємодій, відтворюючи традиції, що склалися, структуру і норми взаємин;
- 3) проявом віри через реалізацію принципу відповідності та еквівалентності, сакралізації свідомості, що будується найчастіше і на соціальному почутті, і на самопочутті, на відчуттях стабільності надійності передбачуваності поведінки партнерів, ефективності управління;
- 4) різновидом раціонального ставлення до сьогодення та майбуття за рахунок включення і підтримки системи розвиваються очікувань;
- 5) прагненням знайти або встановити певну впорядкованість в поле взаємодії для того, щоб запобігти можливим ризикам, забезпечити безпеку і взаємовигідність співпраці;
- 6) інструментом адаптації до соціально-економічних умов різних

соціальних груп за рахунок внутрішньо групової і між групової консолідації.

7) інтегральним показником міцності соціального капіталу суспільства.

Практична цінність довіри полягає в забезпеченні ефективного функціонування як великих соціально-економічних систем, так і підсистем мікрорівня. Дефіцит довіри блокує потенціали, виснажує ресурси і свідчить про хворобливий стан суспільного організму, про недостатню сформованість соціального капіталу, який забезпечує соціальну цілісність, про низьку життєздатності суспільства як цілого, що негативно позначається на соціальному, економічному, людському, суспільному розвитку.

Отже, в умовах нестабільності роль довіри як ресурсу, який спрямований на забезпечення стійкості, порядку і стабільності суспільної системи в цілому і окремих її сфер вагомий і значимий, тому необхідно розвивати культуру довіри на принципах взаємовигідного співробітництва, соціального відповідальності. Це забезпечить попередження глобальних і локальних ризиків, а розвиток конструктивного соціального діалогу, сприятиме виходу зі стагнації соціально-трудої сфери, підвищенню якості життя населення, позитивному соціальному самопочуттю, що в результаті формує щільну соціальну тканину, стабільні стійкі соціальні відносини, відносну передбачуваність ситуацій та їх наслідків. накопичення в українському соціумі культури довіри можливо при використанні ресурсів міждисциплінарного підходу — на основі одночасної реалізації філософських, соціологічних, психологічних, економічних, правових і політичних аспектів культивування і розвитку довіри у всіх сферах життєдіяльності суспільства з використанням інструментів і механізмів кожної галузі знання.

Підсумовуючи матеріали третього розділу можна дійти таких висновків:

1. Криза соціального капіталу руйнує довіру до держави, «паралізує» спроможність громадянського суспільства протидіяти корупції та уповільнює соціальний розвиток. Розвитку соціального капіталу в Україні перешкоджають: толерантне ставлення населення до корупції (понад 80 % опитаних вбачають у корупції суспільно прийнятну норму, «сервісний»

спосіб вирішення власних проблем; високий рівень зубожіння населення, в тому числі тих, хто працює на роботі; песимістичні настрої, анахронізми радянської ментальності та ін.

2. Освіта як фактор розвитку соціального капіталу виступає інструментом удосконалення соціальних інститутів взаємодії між різними верствами населення, налагодження суспільного діалогу, знаходження спільних норм поведінки і ціннісних орієнтацій населення, що зумовлюватимуть як культурний, так і освітньо-професійний розвиток індивіда.

3. Формування, накопичення соціального капіталу на мікро, і макрорівнях, основним ресурсом якого є довіра, стає необхідною умовою життєздатності суспільства, його соціальних інститутів і структур, які покликані функціонувати на благо людини, на розкриття його потенціалів. Виявлено, що зміна культури взаємодії якісно змінює систему відносин як між людьми, соціальними групами, так і між людиною і суспільством, забезпечуючи одночасно їх життєздатність, відкриваючи нові можливості і перспективи для розкриття людського потенціалу України.

ВИСНОВКИ

Дослідження феномену соціального капіталу має порівняно невелику історичну традицію; тим не менш, за останні десятиліття ця концепція набула міцний науковий статус, як в економічній, так і в багатьох гуманітарних науках.

Феномен соціального капіталу дозволяє виявити продуктивність ресурсу соціальних зв'язків, здатних виступати каталізатором ефективності економічної дії, політичної мобілізації і громадського контролю за діяльністю соціальних інститутів суспільства навіть в тих умовах, коли соціальні інститути перебувають у стані трансформації або системної кризи.

Поняття соціального капіталу загалом відображає стійкі продуктивні міжособистісні та генералізовані зв'язки, що базуються на довірі яка в свою чергу залежить від освіти, взаємному визнанні, колективній ідентичності, солідарності тощо, акцентуючи увагу саме на структурному аспекті мережевих утворень. У свою чергу довіра як змістовна основа соціального капіталу позначає можливість покладання на волю іншого, вимогу дотримання добровільно взятих зобов'язань, що здійснюється шляхом розповсюдженої орієнтації на те, що взагалі можна очікувати від інших.

Розрізнення феноменів довіри та соціального капіталу можливе шляхом виявлення їх функціональних, сутнісних, багаторівневих та актуалізованих властивостей. Довіра відображає ціннісний та нормативний аспекти соціального капіталу, позначаючи просторову динаміку соціокультурного руху від особистого відчуття захищеності до загального генералізованого, інституційного та символічного відношення надійності. Важливе значення тут має позитивний досвід попередніх взаємодій, що, за умови виходу на рівень спільноти, впливає на нормативну практику закріплення цього досвіду, формуючи культуру довіри, що по суті є актуалізованим соціальним капіталом. Концептуалізація локального соціального капіталу як з реалізованої довіри відображає міру надійності та ефективності соціальних зв'язків місцевого рівня, активізація яких сприятиме досягненню спільних цілей.

Також комунікативно-орієнтована настанова надійності як імператив довіри стає умовою можливості узгоджених інтеракцій, а також стимулом до співробітництва та кооперації, що й зумовлює визначення довіри ціннісною основою соціальної взаємодії. Спільні цінності та інтереси громади, а також нормативну прийнятність суспільно узгодженої поведінки сприяють розширенню горизонтальної довіри на місцевому рівні, постаючи самоорганізаційною основою локального соціального капіталу завдяки концентрації навколо вирішення регіональних проблем колективних зусиль громади, наближенню відповідальності та дієвості соціального контролю.

Сучасний стан довіри, рівня освіти та відтворення соціального капіталу в нашій країні залишає бажати кращого, тому, щоб Україна виходила з цієї кризи потрібно обрати вірну траєкторію оновлення країни в ці важкі часи іспиту її незалежності. У цьому сенсі нарощування соціального капіталу – складне завдання, що стоїть сьогодні перед суспільством. Адже деградація нації, знецінення освіти, культивування «прагнення легкої наживи» без докладання зусиль, праці і знань призводить до того, що ми бачимо системну соціально-економічну кризу в Україні. Вирішення проблем у цій галузі потребує комплексного підходу. У зв'язку із цим домінантами розвитку соціального капіталу в сучасних умовах є:

1) формування ціннісних орієнтацій, спрямованих на формування культурної і освіченої нації, прагнення до підвищення освітньо-професійного рівня;

2) зміцнення довіри до суспільних інституцій і підприємницьких структур через виконання ними покладених на них обов'язків і дотримання законодавства;

3) налагодження прозорого двостороннього оберненого зв'язку між громадами і органами влади на рівні територій та між роботодавцями і найманими працівниками – на рівні підприємств і об'єднань;

5) сприяння обміну знаннями та інформацією для формування інтелектуального капіталу суспільства, інноваційного розвитку сфер економіки та підвищення продуктивного рівня галузей;

б) подолання корупційних проявів в усіх сферах соціально-економічного життя і бюрократизації систем управління.

Таким чином гіпотезу роботи підтверджено, оскільки феномен довіри є ваговою характеристикою стану суспільства, відсутність довіри заважає процесу піднесення як економіки так і інших суспільно-політичних сфер життя країни. Тому майбутній розвиток суспільства – це зміцнення довіри. При високому рівні соціального капіталу є можливість безперешкодно впроваджувати, наприклад, нові форми організації громадських об'єднань, так як високий рівень довіри допомагає виникненню нових, вагомих контактів. Отож, «користування» суб'єктом довірою, соціальними мережами, соціальними нормами для досягнення певних цілей і є соціальним капіталом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бурдые П. Поле экономики. *Социальное пространство : поля и практики*. Санкт-Петербург : Алетейя, 2014. С. 129-176.
2. Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология*. 2002. №2. Т. 3. С. 61-72.
3. Бэнфилд Э. Моральные основы отсталого общества. Москва : Новое издательство, 2019. 216 с.
4. Гельфанова С. В., Лавров В. Н. Доверие как феномен культуры. URL: <http://www.delorus.com/medialibrary/detail.php?ID=1896> (дата звернення: 28.10.2019).
5. Грیشнова О. Соціальний капітал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу. *Україна : аспекти праці*. 2009. №3. С. 19-24.
6. Демкив О. Социальный капитал : теоретические основания исследования и операциональные параметры. *Социология : теория, методы, маркетинг*. 2004. № 4. С. 99-111.
7. Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2017 р. URL: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publposl_u.htm (дата звернення: 28.10.2019).
8. Індекс сприйняття корупції в українських ЗМІ – експертне опитування. 2016 р. URL: <https://dif.org.ua/article/indeks-spriynyattyu-koruptsii-v-ukrainskikh-zmi-ekspertne-opituvannya> (дата звернення: 28.10.2019).
9. Коулман Дж. Капітал соціальний і людський. *Суспільні науки і сучасність*. 2001. № 3. С. 122-139.
10. Кремінь В. Освіта як соціальний капітал. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/nota-bene/osvita-yak-socialniy-kapital> (дата звернення: 28.10.2019).
11. Ляско А. К. Довіра і трансакційні витрати. *Питання економіки*. 2003. № 1. С. 42-58.

12. Натхов Т. В. Социальный капитал и образование. *Вопросы образования*. 2012. № 2. С. 63-68.

13. Новий курс : реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця; А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського, Ю. А. Левенця, Е. М. Лібанової, О. С. Онищенко. Київ : НВЦ НБУВ, 2010. 232 с.

14. Панорама экономической мысли конца XX столетия : монография : в 2 т /под ред. Гринуэя Д., Блини М., Стюарта И.; пер. с англ. Липинского Д. Г., Розмаинского И. В., Скоробогатова А. С. Санкт-Петербург : Издательство «Экономическая школа», 2002. 1055 с.

15. Панькова О. В. Людський потенціал українського суспільства: стан та перспективи. *Вісник Львівського університету*. 2012. № 6. С. 191-202.

16. Панькова О. В. Соціальний капітал як чинник забезпечення сталого розвитку України. *Філософські виміри сучасної соціальної реальності* : матер. міжнарод. наук конференції. Донецьк : ДонДУ, 2011. С. 53-57.

17. Парсонс Т. Понятие общества : компоненты и их взаимоотношения. *Теоретическая социология* : антология : в 2 ч. / сост. и общ. ред. С. Л. Баньковский. Ч. 2. Москва : Книжный дом «Университет», 2002. С. 23-26.

18. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь. *Мировая экономика и международные отношения*. 1995. № 4. С. 65-79.

19. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии. Москва : Ad Marginem, 1996. 287 с.

20. Підсумки-2019: громадська думка URL: https://dif.org.ua/article/pidsumki-2019-gromadska-dumka?fbclid=IwAR2Pi1tTGrBLVUPINj4ivR-p7WjLEJlQ_DadMYUhoуxIUdQEHS79NbcRvA (дата звернення: 28.10.2019).

21. Полищук Л. И. Экономическое значение социального капитала. *Вопросы экономики*. 2011. № 12. С. 46–65.

22. Політична та інша суспільна діяльність. URL: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publposl_u.htm (дата звернення: 28.10.2019).

23. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році : Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ : НІСД, 2018. 688 с.

24. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 бер. 2012 р. № 4572-VI (із змінами, внесен. згідно із 11 Законами у 2012-2015 рр.). *Офіційний вісник України*. 2012. № 30. С. 26. Ст. 1097.

25. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горєлов, О. А. Корнієвський. Київ : НІСД, 2012. 48 с.

26. Ранга Т. Сетевая интенсивность в региональной инновационной среде Сейняйоки. *Иновации*. 2008. № 11. С. 99-106.

27. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-2> (дата звернення: 28.10.2019).

28. Семикіна М. Особливості взаємозв'язку мотивації праці і національного трудового менталітету. *Економика и управление*. 2012. №5. С. 85-91.

29. Социальный капитал. *Социология* : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. Минск : Интерпрессервис, 2003. С. 405.

30. Статистичний щорічник України за 2014 рік. *Державна служба статистики України*. Київ : б. в., 2015. 585 с.

31. Столяр В. Ю. Социально-экономические ситуации доверия. *Проблемы развития гуманитарно-экономических и естественных наук*. Тверь: Тверской филиал МГЭИ, 2008. С. 47-49.

32. Сысоев С. А. К проблеме измерения социального капитала. *Теоретическая экономика*. 2012. № 2. С. 44.

33. Токвиль А. Демократия в Америке. / пер. с франц. ; предисл. Гарольда Дж. Ласки. Москва : Прогресс, 1992. 554 с.

34. Українське суспільство 1992–2018. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. 566 с.

35. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. Москва : АСТ, 2004. С. 52-64.

36. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. Львів : Кальварія, 2005. 380 с.

37. Фукуяма Ф. Социальный капитал. *Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу.* Москва: Московская школа политических исследований, 2002. С. 121-148.

38. Функція. *Радянський енциклопедичний словник* . Москва, 1989. Т. 3. 1453 с.

39. Шо Роберт Брюс Ключи к доверию в организации. Результативность, порядочность, проявление заботы. Москва : «Дело», 2000. 272 с.

40. Шульга М. О. Дрейф на узбіччя. Десять років суспільних змін в Україні. Київ : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. 448 с.

41. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Москва : Директмедиа Паблшинг, 2008. 355 с.

42. Экономика и социология доверия : монография / под ред. Ю. В. Веселова. Санкт-Петербург : Социологическое общество им. М. М. Ковалевского, 2004. 192 с.

43. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Москва : Мысль, 1996. Т. 1. 554 с..

44. Corruption Perceptions Index. URL: https://www.transparency.org/whatwedo/publication/corruption_perceptions_index_2018 (дата звернення: 28.10.2019).

45. Esser H. The Two Meanings of Social Capital. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 23-27.
46. Fine B. They F**k You Up Those Social Capitalists. *Antipode*. 2002. № 4. P. 796-799.
47. Fischer C. Bowling Alone: What's the Score?. *Social Networks*. 2005. № 2. P. 157. URL: https://sociology.berkeley.edu/sites/default/files/faculty/fischer/Bowling%20Alone%20-%20What%27s%20the%20Score_Soc%20Net_2005.pdf (дата звернення: 28.10.2019).
48. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society. URL: https://www.researchgate.net/publication/5123592_Social_Capital_and_Civil_Society (дата звернення: 28.10.2019).
49. Granovetter M. Business Groups. *The Handbook of Economic Sociology* / Ed. by N. J. Smelser and R. Swedberg. - Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 453-475.
50. Granovetter M. The Strength of Weak Ties: Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1983. №1. P. 201-233.
51. Habermas J. *Vorstudien und Ergänzungen Theorie kommunikativen Handelns*. Frankfurt : Suhrkamp, 1984. 605 p.
52. Hanifan L. I. The Rular School. Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1967. P. 130–138.
53. Lin N. Building a Network Theory of Social Capital. *Connections*, 1999. P. 36-37.
54. Newton K. Social Capital and Democracy in modern Europe. *Social Capital and European Democracy*. London; New York: Routledge, 1999. P. 3-24.
55. Ostrom E. *Governing the Commons*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. №. 18. 280 p.
56. Paldam M. Missing Social Capital and the Transition in Eastern Europe. *Journal of Institutional Innovation, Development and Transition*. 2002. №. 5. P. 21-34.

57. Parsons L. Embedding the «Black Box»: A Reformulated Social Capital Theory for the Exploration of Socio-Physical Linkages. *Cogent Social Sciences*. 2015. № 1 URL: <https://pure.royalholloway.ac.uk/portal/files/28759984/23311886.2015.1079352.pdf> (дата звернення: 28.10.2019).

58. Portes A. Social Capital: Its Origins and Application in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*. 1998. № 24. P. 21.

59. Putnam R. D. Bowling alone: Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster, 2000. 541 p.

60. Rothstein B. Corruption and Social Trust: Why the Fish Rots from the Head Down. *Social Research*. 2013. № 4. P. 1009-1032.

61. The Global Competitiveness Report 2017-2018. Klaus Schwab, Xavier Sala-i-Martin. URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf> (дата звернення: 28.10.2019).

62. The Global Competitiveness Report 2013-2014. Klaus Schwab, Xavier Sala-i-Martin. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf (дата звернення: 28.10.2019).

63. What is Social Capital? The Determinants of Trust and Trustworthiness. URL: <http://www.nber.org/papers/w7216> (дата звернення: 28.10.2019).

64. Woolcock M. The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes. *Isuma: The Canadian Journal of Policy Research*, 2001. № 1. P. 11-17.

65. Zwingenberger M. Soziales Kapital. Communities und die Bedeutung sozialer Netzwerke in den USA: Dissertation. Munchen, 2003. 328 p. URL: http://edoc.ub.uni-muenchen.de/6028/1/Zwingenberger_Meike.pdf (дата звернення: 28.10.2019).

**Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ**

Я, Дитинюк Олександр Сергійович, студент 2 курсу, форми навчання денної, факультету соціології та управління, спеціальність філософія, адреса електронної пошти dutunuk@gmail.com,

– підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Феномен соціального капіталу: філософський аналіз» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений;

– заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

– згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Дата _____

Підпис _____

ПІБ (студент)

Дитинюк О.С.

Дата _____

Підпис _____

ПІБ (науковий керівник) Бутченко Т.І.